

ENKELE BESCHOUWINGEN OVER DE ROL VAN DE RECHTER IN DE INTERNATIONALE RECHTSPRAAK

1. In dit artikel wordt de evolutie geschetst van de rol van de rechter in de ontwikkeling van de internationale rechtspraak. Dit gebeurt aan de hand van twee beginselen die de volkenrechtelijke rechtspleging kent: het recht van de rechter op een individuele opinie (ingeval die rechter zit in een rechtcollege) en de openbaarheid van de stemming¹. Allereerst wordt uitgelegd dat de beginselen zijn ontstaan in de «common law». Zij zijn geleidelijk aanvaard in de rechtspraak van het Permanent Hof van Internationale Justitie en zijn opvolger, het Internationaal Gerechtshof. De twee judiciële beginselen verdienen de aandacht van de jurist omdat algemeen wordt erkend dat zij hebben bijgedragen tot een dynamische ontwikkeling van het volkenrecht. De vraag rijst of zij eveneens van nut kunnen zijn in de Belgische rechtspraak.

2. Het recht op een individuele opinie in de rechtspraak is van Engelse origine. In het Verenigd Koninkrijk zijn er twee systemen van kracht. Het continentale systeem, waarin geen individuele opinies van rechters in een rechtcollege zijn toegelaten, is van toepassing in de «Judicial Committee of the Privy Council». De reden hiervoor is historisch. Uitspraken van de «Judicial Committee» zijn in de vorm van een advies aan de monarch. Daarentegen zijn de uitspraken van het Hoger Huis niet in de vorm van een enkelvoudige motivering. Elk lid van het Huis laat zijn stem voorafgaan door een rede die de motieven van zijn stem verklaart². In andere landen met een Angelsaksische rechtstraditie (Australië, VSA, Ierland, Pakistan, Indië...) bestaat de individuele opinie van de rechter eveneens.

3. Ondanks het feit dat de landen van het continent het stelsel van de «civil law» kennen, zijn er een aantal die één of meer kenmerken inzake individuele opinies van magistraten hebben geadopteerd. Het Zwitsers gerechtelijk systeem verplicht magistraten om in het openbaar te stemmen. Tot 1864 was de stemming van het Hoogerechtshof in Noorwegen geheim, maar van toen af is het stelsel van het Engelse Hoger Huis van kracht. Zweden volgde later het voorbeeld van Noorwegen. Denemarken heeft een ambivalent systeem. De stemming en de naam van de rechters, die

afwijken van het meerderheidsstandpunt, is geheim maar de afwijkende argumenten worden vermeld na het meerderheidsstandpunt.

4. Individuele opinies van magistraten kenmerken de opvatting van de «common law», meer bepaald wat betreft het rechtvormingsproces en de rol van de jurisprudentie. In tegenstelling tot de «civil law» is het recht niet gecodificeerd en systematisch ingedeeld. Het Romeinse recht werd als zodanig niet geïncorporeerd en de Angelsaksische rechtsregels bleven ongeschreven³. De «common law» is tot stand gekomen via jurisprudentiële uitspraken en rechters hebben dikwijls de delicate en complexe taak om de rechtsregels te omschrijven («finding the law»). Een tweede kenmerk van de «common law» bestaat erin dat rechterlijke uitspraken in het bijzonder berusten op rechtsregels van een algemene aard en moeilijk uit te drukken zijn. Het is duidelijk dat de regel van het precedent of *stare decisis* de rol vervult van het geschreven recht in de «civil law» landen, namelijk ten dienste van de rechtszekerheid. Zonder *stare decisis* zou de «common law» geen coherentie bevatten en zichzelf ontbinden als rechtsorde⁴. Een judicieel precedent is een besluit dat rechters in latere «cases» bindt. Evenwel, indien het precedentenrecht strikt wordt toegepast, loopt de rechtsorde het risico van verstarring en vervreemding van de zich wijzigende maatschappelijke context. Elke rechtszaak voor de rechter bezit eigen kenmerken die de zaak *sui generis* maken. De taak van de rechter bestaat er in de eerste plaats in om het algemene van het bijzondere te onderscheiden in elke rechtszaak. Enkel voor eerstvermelde is de *stare decisis* van toepassing. Op deze wijze kan flexibiliteit worden ingebouwd. In die optiek geeft de dissidente rechter een andere verklaring voor de rechtsregels dan het precedent. Doorgaans zijn de «dissenting opinions» uitgebreid gemotiveerd om de andere en nieuwe interpretatie te rechtvaardigen. Hoewel de individuele opinie dus geen invloed uitoefent op de zaak voor de rechtbank zelf — het meerderheidsstandpunt is het eigenlijke vonnis — toch is deze afwijkende rechterlijke mening bruikbaar voor latere vonnissen bij wijze van *dictum* volgens hetwelk het precedentenrecht kan worden gewijzigd.

5. Individuele opinies worden frequent gehanteerd door de Amerikaanse magistraten en het is in de VSA dat de waarde van individuele opinies ten volle tot uiting komt⁵.

¹ De individuele opinies («separate opinions» of «opinions individuelles») zijn in te delen in twee soorten. De «dissenting opinions» bevatten een standpunt dat niet strookt met zowel het overwegend gedeelte als het dispositief van het arrest. De «concurring opinions» wijken enkel af ten aanzien van de considerans. Een gezamenlijk afwijkende mening van enkele rechters is ook mogelijk als «joint dissenting opinion» of «joint concurring opinion».

² Het verloop is als volgt. De Lord Chancellor spreekt als eerste zijn mening uit. Daarna neemt elke Lord/rechter het woord om zijn standpunt uiteen te zetten. Indien een Lord een van de Lord Chancellors afwijkende mening uit, dan gebeurt dit bij wijze van een beredeneerde opinie waarbij de andere Lords kunnen aansluiten dan wel een eigen individuele opinie formuleren.

³ Toch merkt men in de periode na de Tweede Wereldoorlog een toenemend aantal «statutes» die dezelfde functie hebben als de codificerende legislatieve instrumenten van het continentaal systeem. Zie WILSEN, G., *Cases and Materials on the English Legal System*, Londen, Sweet & Maxwell, 1973.

⁴ Meer uitleg over *stare decisis* vindt men bij CROSS, R., *Precedent in English Law*, Oxford, Clarendon Press, 1961.

⁵ Voor een uiteenzetting van het Amerikaanse gerechtsstelsel, zie SCIGLIANO, R., *The Courts*, Boston, Little Brown & Co.,

Opinies zijn toegelaten in de «Supreme Court» en in de federale «appellate courts» die zijn samengesteld uit meerdere rechters, namelijk van drie tot negen volgens de deelstaat. Veruit het meest wordt de individuele opinie gebruikt in de rechtspraak van het Hooggerechtshof⁶. Het is algemeen aanvaard dat de uitgebreide rechtsargumentatie van de opinies hebben bijgedragen tot de aanpassing en ontwikkeling van het Amerikaanse recht⁷. De magistraten zelf hebben dergelijke opinies steeds welwillend beoordeeld⁸. Een ruim gedeelte van de «dissenting opinions» van het Hooggerechtshof werd later het meerderheidsstandpunt van het Hof. De rechters Johnson, Harlan, Holmes, Brandeis, Stone, Black en Frankfurter zijn bekend door hun individuele opinies die het Hof hebben beïnvloed. De «concurring opinion» is een variant maar weet minder de publieke belangstelling te wekken aangezien het dispositief wordt onderschreven. Ook deze variant is nuttig gebleken in de praktijk van het Hooggerechtshof.

6. De internationale rechtsorde heeft eigenschappen die gelijken op de «common law». Allereerst is het volkenrecht slechts ten dele gecodificeerd⁸. De internationale rechter is betrokken in de rechtsvinding. Omdat geen hiërarchie bestaat tussen internationale rechtbanken, persisteren allerhande controverses in de rechtspraak. Zoals de «common law» kent het volkenrecht als één van de rechtsbronnen de algemene rechtsbeginselen: zie artikel 38-C van het Statuut van het Internationaal Gerechtshof. Deze beginselen zijn moeilijk te vatten in een bepaalde rechtsregel. De internationale rechter geniet dus een grote vrijheid om eigen rechtsvinding te doen en interpretatie te geven zoals zijn collega in de «common law»-landen.

7. Het gebruik van individuele opinies in internationale rechtbanken komt voor het eerst voor in de internationale

arbitrages van de 18e eeuw⁹. Het Jay-Verdrag van 19 november 1794 oefende een diepgaande invloed uit op de verdere evolutie van de internationale arbitrage¹⁰. Het verdrag voerde commissies in die gemengd waren qua samenstelling en die bevoegd waren tot een bindend vonnis¹¹. Indien het vonnis niet bij unanimité werd aangenomen, schreef de dissidente rechter een afzonderlijke opinie. Brits-Amerikaanse arbitrages vormden veruit het grootste deel van de internationale arbitrages in de 19e eeuw en sommige vonnissen zoals de Alabama-arbitrage van 1870, de Behring-Zee-arbitrage van 1893 en de Brits-Guyana-arbitrage van 1897 toonden de mogelijkheid aan van rechterlijke regelingen met betrekking tot politieke en territoriale geschillen. De praktijk van individuele opinies in geschillenbeslechting tussen «common law»- en «civil law»-landen gaat terug tot de gemengde klachtencommissies tussen het Verenigd Koninkrijk en Latijnsamerikaanse landen. Zij breidde zich uit tot analoge commissies tussen Latijnsamerikaanse landen en Westeuropese landen en vervolgens tot permanente of tijdelijke internationale rechtscollèges¹². Gedurende de 19e eeuw wijzigde zich de opvatting over de functie van individuele opinies. Oorspronkelijk werden zij gebruikt om de opvattingen van de staat, die verliezende partij was in het vonnis, uiteen te zetten en te verdedigen. Naarmate tribunaal meer en meer werden samengesteld uit rechters die niet de nationaliteit van één van de in het geschil betrokken staten hadden, werd de individuele opinie gezien als een middel van de rechter om zijn juridische kijk op de zaak publiek en officieel uiteen te zetten. Ook in de rechtsleer kreeg het vraagstuk van dissidente rechters de aandacht. Tijdens de sessies te Genève en Den Haag in 1875 stemden de leden van het gezagvolle «Institut de Droit International» een ontwerp van regeling van internationale arbitrage. Artikel 23 ervan bepaalt dat het vonnis door de meerderheid van de rechters wordt getekend met de geschreven ver-

1962; KLEIN, F., *Federal and State Court Systems*, Mass., Ballinger, 1973; ABRAHAM, H., *The Judicial Process*, New York, Un. Press, 1975; SHAPIRO, M., «In defense of Judicial Candor», *Harvard Law Review*, 1987, 730 e.v.

⁶ Het Hooggerechtshof heeft een aanzienlijke rol gespeeld in de grondwettelijke evolutie. Voor recente interpretatie- en argumentatiemethodes wordt verwezen naar FALLON, R., «A Constructivist Coherence Theory of Constitutional Interpretation», *Harvard Law Review*, 1987, 1189 e.v.; ALEINIKOFF, T., «Constitutional Law in the Age of Balancing», *The Yale Law Journal*, 1987, 943.

⁷ Zie DOUGLAS, W., «The Dissent: A Safeguard of Democracy», *Journal of the American Judicature Society*, 1948, 107; STONE, H., «Dissenting Opinions are not without Value», *Journal of the American Judicature Society*, 1942, 78. Sommige auteurs waarschuwen tegen misbruik, in het bijzonder als argument tegen het gezag van het vonnis of arrest — zie HIRT, W., «In the Matter of Dissents Inter Judices de Jure», *Pennsylvania Bar Association Quarterly*, 1959-60, 258; SIMMONS, R., «The Use and Abuse of Dissenting Opinions», *Louisiana Law Review*, 1956, 498.

⁸ In 1947 richtte de Algemene Vergadering van de VN de «International Law Commission» op met een tweeledig doel. Ten eerste zal de Commissie de progressieve ontwikkeling van het recht bevorderen. Ten tweede zal de codificatie worden nagestreefd, namelijk de formulering en systematisering van internationale rechtsregels op gebieden waar reeds uitgebreide rechtspraak bestaat. De ILC was actief in het ontwerpen van codificatieverdragen over zee-recht, diplomatieke en consulaire betrekkingen, verdragsrecht en statenopvolging.

⁹ Zie SERENI, A., «Les opinions individuelles et dissidentes des juges des tribunaux internationaux», *Revue générale de droit international public*, 1964, 830-831.

¹⁰ De officiële naam luidt «Treaty of Amity, Commerce and Navigation between Great Britain and the United States», getekend te Londen op 19 november 1794 en gepubliceerd in PARRY, C. (red.), *The Consolidated Treaty Series*, New York, Oceana, Vol. 52, 1969, 243 e.v. Het verdrag wordt algemeen beschouwd als het beginpunt van de moderne volkenrechtelijke arbitrage; zie VERZIJL, J., *International Law in Historical Perspective*, Leiden, Sijthoff, Vol. VIII, 1976, 275; VAN BOGAERT, E., *Volkenrecht*, Antwerpen, Kluwer, 1982, 587; OPPENHEIM, H., *International Law, Londen, Longmans, 1952, 34.*

¹¹ Twee commissarissen werden aangesteld door de Britse Kroon en twee door de Amerikaanse President. De vijfde commissaris werd door de vier commissarissen aangesteld hetzij in onderling overleg hetzij door trekking van één van de twee namen voorgesteld door de commissarissen van elke partij (artikel 6). De aan het systeem van gemengde commissies inherent verbonden moeilijkheden zijn in detail besproken door DE LAPRADELLE en POLITIS, N., *Recueil des arbitrages internationaux*, Parijs, Pedone, 1924, Vol. I, 291-352 en 661-762.

¹² SERENI, A., o.c., 832. Voor een overzicht van het gebruik van individuele opinies in de 19e eeuw en aanvang 20e eeuw verwijzen wij naar de verzamelingen van DE LAPRADELLE en POLITIS en naar *Reports of International Arbitral Awards* uitgegeven door de Verenigde Naties.

melding dat de minderheid weigerde te tekenen¹³. Het ontwerp van het «Institut» inspireerde de Eerste Haagse Conferentie van 1899, die zich hoofdzakelijk bezig hield met de oprichting van een Permanent Hof van Arbitrage. Artikel 52 van de Conventie van 1899 bepaalde dat de leden van een internationaal tribunaal die in de minderheid waren, melding mochten maken van hun afwijkende mening zonder echter een uiteenzetting te geven van hun motieven. De tekst ervan luidt: «Ceux des membres qui sont restés en minorité peuvent constater, en signant, leur dissentiment¹⁴.» De tweede Haagse Conferentie van 1907 herzag de Conventie van 1899. Tijdens de werkzaamheden speelden de Angelsaksische landen geen rol. De Nederlandse afgevaardigde Loeff sprak zich scherp uit tegen individuele opinies van magistraten omdat zij strijdig zouden zijn met het beginsel dat een arbitraal vonnis *omni sensu* moest zijn. Het nieuwe artikel 79 schafte de mogelijkheid van opinies af en bepaalde dat het vonnis wordt getekend door de president en de griffier. De Conventie van 1907 werd stipt gevolgd door de arbitrale procedures met uitzondering van de «North Atlantic Coast Fisheries»-zaak van 1910 waarin melding werd gemaakt door rechter Drago van zijn «dissenting opinion» tegenover zowel de considerans als tegen het dispositief¹⁵.

8. Er bestond derhalve een zekere rechtspraktijk van individuele opinies in de internationale rechtspraak vóór de Eerste Wereldoorlog. Tijdens de onderhandelingen over de oprichting van de Volkenbond en in het bijzonder van het Permanent Hof van Internationale Justitie kwam het vraagstuk vanzelfsprekend ter discussie. Hoewel het Comité van Juristen in juli 1920 tot de conclusie kwam dat een verklaring van een afwijkende opinie toelaatbaar was doch niet een beredeneerde en uitgewerkte opinie¹⁶, veranderde de Raad van de Volkenbond deze aanbeveling en hij sprak zich uit ten voordele van het recht van de rechter om een individuele opinie te schrijven¹⁷. Het Comité vreesde echter

¹³ Zie *Annuaire de l'Institut de Droit International*, Gent, Revue de droit international, 1877, 132. Op indirecte wijze werd dus bekendgemaakt dat een aantal rechters van mening verschilden met de argumenten en/of het dispositief van het arrest.

¹⁴ De tekst van de conventie is gepubliceerd in PARRY, C., o.c., Vol. 187, 410. Voor commentaar: ANAND, P., «The Role of Individual and Dissenting Opinions in International Adjudication», *The International and Comparative Law Quarterly*, 1965, 795. Discussies over de invoering van individuele opinies werden gevoerd in de Derde Commissie. Een beredeneerde opinie werd niet aanvaard uit vrees het gezag van het vonnis te ondermijnen.

¹⁵ Het compromis van 27 januari 1909, artikel IX tussen het Verenigd Koninkrijk en de VSA voorzag in de mogelijkheid van een opinie, hetgeen in contrast staat met de «civil law» opvatting van de Haagse Conventie van 1907, artikel 79. Aangezien deze conventie van suppletieve aard was, hadden partijen het recht om een eigen regeling in de plaats te stellen; zie SCOTT, J., *Les Travaux de la Cour Permanente d'Arbitrage de la Haye*, New York, Oxford Press, 1921, 160 en 203.

¹⁶ Het Comité van Juristen was opgericht om een ontwerp van Statuut voor het Permanent Hof te schrijven. Het kwam bijeen in Den Haag van 16 juni tot 24 juli 1920.

¹⁷ De Raad van de Volkenbond was samengesteld uit vertegenwoordigers van de voornaamste geallieerden en geassocieerde mogendheden en uit de vier andere leden gekozen door de Vergadering voor een bepaalde periode; zie artikel 4 Volkenbondverdrag. Het vraagstuk van individuele opinies werd besproken tijdens de tiende zitting van de Raad te Brussel in oktober 1920.

dat de rechter die de nationaliteit bezat van de verliezende partij, steeds geneigd zal zijn een afwijkende mening te uiten tegen het meerderheidsvonnis en oordeelde dit strijdig met het judicieel en onafhankelijk karakter van het Hof. Daarentegen oordeelde de Raad dat individuele opinies gewenst waren om de verschillende rechtssystemen stem te geven in de rechtspraak van het Hof. Het standpunt van de Raad werd overgenomen door de Vergadering van de Volkenbond in de vorm van artikel 57 van het Statuut waarin vermeld staat: «If the judgment does not represent in whole or in part the unanimous opinion of the judges, dissenting judges are entitled to deliver a separate opinion.» In vergelijking met artikel 52 van de Haagse Conventie van 1899 is artikel 57 van 1921 een vooruitgang aangezien het recht werd erkend om beredeneerde opinies te schrijven in plaats van een loutere verklaring. Tijdens de conferentie tot herziening van het Reglement van het Hof in 1926 en 1929 kwam het Loder-Weiss-voorstel ter stemming om rechterlijke opinies af te schaffen met betrekking tot adviezen van het Hof (Rule 71). In beide gevallen werd het voorstel niet aanvaard omdat het vertrouwen in het Hof hierdoor ernstige schade zou lijden. Op grond van hun ervaring was de meerderheid van de rechters van het Hof ervan overtuigd dat individuele opinies, ook bij adviezen, van grote waarde waren voor de ontwikkeling van het internationale recht¹⁸. De leden van het Permanent Hof van Internationale Justitie hebben immers veelvuldig gebruik gemaakt van hun recht op individuele opinie. Het Hof sprak vijfendertig arresten uit, waarvan slechts één arrest met unanimiteit¹⁹, als ook één tussenarrest²⁰. Het Hof sprak drieëntwintig adviezen uit, waarvan dertien met unanimiteit²¹. Twee ontwikkelingen in de rechtspraak van het Permanent Hof bevestigden het vermoeden dat geheimhouding van de beraadslaging in het Hof onrealistisch was. Ten eerste deed men de vaststelling dat *ad hoc* rechters meer geneigd waren om de standpunten van hun land van herkomst te verdedigen in een afzonderlijke opinie ingeval dat land veroordeeld werd²². In plaats van de geheimhouding van stemming te

¹⁸ ANAND, P., o.c., 796-799; HAMBRO, E., «Dissenting and Individual Opinions in the International Court of Justice», *Zeitschrift für Ausländisches Öffentliches Recht und Völkerrecht*, 1956/57, 236-239.

¹⁹ Namelijk de zaak «Treaty of Neuilly» (Series A, nr. 3 en nr. 4).

²⁰ Tussenarrest in de S.S. Wimbledon-zaak m.b.t. het Poolse verzoek tot tussenkomst (Series A, nr. 1, 11-14). Bij de telling zijn de orders van het Hof niet meegerekend.

²¹ «Workers Delegate for the Netherlands»-zaak (Series B, nr. 1); «ILO Competence»-zaak (Series B, nrs. 2 en 3); «League of Nations»-zaak (Series B, nr. 4); «Germany-Poland»-zaak (Series B, nr. 6); «Poland-Czechoslovakia»-zaak (Series B, nr. 8); «Monastery of St. Naoum»-zaak (Series B, nr. 9); «Greco-Turkish»-zaak (Series B, nr. 10); «Polish Postal Service in Danzig»-zaak (Series B, nr. 11); «Treaty of Lausanne»-zaak (Series B, nr. 12); «Competence of ILO»-zaak (Series B, nr. 13); «Courts of Danzig»-zaak (Series B, nr. 15); «Greco-Turkish II»-zaak (Series B, nr. 116); «Greco-Bulgarian»-zaak (Series B, nr. 17). Tot 1927 maakten de adviezen van het Hof geen melding van tegenstemmen zodat het aantal adviezen bij unanimiteit in werkelijkheid lager kan liggen.

²² Het systeem van *ad hoc* rechters is ontstaan in de internationale arbitrage. Krachtens artikel 31 van het Statuut van het Perma-

gebruiken als bescherming van het onafhankelijk statuut spraken *ad hoc* rechters zich openlijk uit ten voordele van het standpunt van hun land²³. De judiciële onafhankelijkheid en onpartijdigheid werd door de verdragspartijen op een andere wijze gewaarborgd via een reeks maatregelen in het Statuut van het Permanent Hof²⁴. Een tweede fenomeen, dat de veronderstelde noodzaak van rechterlijke anonimiteit weerlegde, was het feit dat vele rechters internationale belangstelling zochten voor hun rechtsargumenten. Dit kwam tot uiting in een steeds toenemend aantal individuele opinies²⁵.

9. Het «Informal Inter-Allied Committee», opgericht in 1944 om de verdere toekomst van het Permanent Hof te bestuderen, was zozeer overtuigd van het nut van individuele opinies, dat het verder ging dan de Statuten van het Permanent Hof door het verplichtend karakter aan te bevelen van «dissenting opinions» ingeval een rechter een tegenstem had uitgebracht tegen een arrest of advies²⁶. Het comité meende hiervoor vier goede redenen te hebben. Het is allereerst onwaarschijnlijk dat het Hof zou beslissen met eenparigheid van stemmen in aangelegenheden die moeilijk en controversieel zijn. De indruk van eenparigheid is in zulke gevallen misleidend. Ten tweede mag aangenomen worden dat meningsverschillen de buitenwereld toch zullen bereiken. In dat geval oordeelde men het beter om openlijk elk meningsverschil te vermelden zodat op zijn minst duidelijkheid bestaat over de aard van het meningsverschil. Ten derde werd geoordeeld dat «dissenting opinions» een grote politieke en psychologische waarde hebben. De verliezende partij is immers verzekerd dat zijn argumenten grondig zijn besproken. Ten slotte dragen individuele opinies bij tot de

ment Hof, dat integraal werd overgenomen in artikel 31 van het Statuut van het Internationaal Gerechtshof, hebben rechters van de nationaliteit van een der partijen het recht om zitting te nemen in de zaak voor het Hof. Indien zulk een rechter zitting heeft, kan elke andere partij een rechter aanwijzen. Indien het Hof geen rechter van de nationaliteit van de partijen heeft, kan elke partij een rechter aanwijzen. Een studie van het stemgedrag van internationale rechters bevestigt dat in de periode 1922-1967 *ad hoc* rechters 108 stemmen uitbrachten ten voordele van de staat die hen aanstelde, terwijl 59 stemmen werden uitgebracht door de andere rechter ten voordele van het standpunt van hun land; zie SU, I., «Voting Behaviour of National Judges in International Courts», *American Journal Of International Law*, 1969, 224-236.

²³ Dit houdt dan verband met de wens om de nationale rechtssystemen vertegenwoordigd te zien in het Hof.

²⁴ Ten eerste werden de rechters benoemd voor negen jaar en waren zij herbenoembaar (art. 13). Ten tweede kon een rechter enkel met eenparigheid van de andere rechters worden afgezet (art. 18). Ten derde, een reeks onverenigbaarheden met het ambt van rechter werden opgelegd (artt. 14 en 17). Ten vierde genoten de rechters een bepaald jaarsalaris (art. 32).

²⁵ JHABVALA, F., «Individual Opinions Under the New Rules Of Court», *American Journal of International Law*, 1979, 664-665.

²⁶ Het comité gaf als advies: «... to go further than the relevant provision of the Statute which only confers a right on dissenting judges to deliver a separate opinion. In our view it should be obligatory on any judge who dissents from the majority to state his reasons for doing so» (*Report of the Inter-Allied Committee on the Future of the Permanent Court of International Justice*, 1944, nota 23, § 81)

voortgang en de ontwikkeling van het internationaal recht. Zij zijn een boeiende commentaar op de arresten van het Hof. De Britse delegatie drong aan op een verplichte individuele opinie zoals het systeem van toepassing is in het Hoger Huis²⁷. Tijdens de conferenties te Washington D.C. en San Francisco in 1945 keurde de «International Commission of Jurists» het huidige artikel 57 van het Statuut van het Internationaal Gerechtshof goed dat luidt: «If the judgment does not represent in whole or in part the unanimous opinion of the judges, any judge shall be entitled to deliver a separate opinion.» De enige wijziging in het analoge artikel in het Statuut van het Permanent Hof bestaat erin de formulering aan te passen aan de rechtspraak van het Hof zodat zowel «dissenting opinions» als «concurring opinions» statutair zijn voorzien. Van groot belang voor de internationale rechter in Den Haag is de herziening van de «Rules of Court», goedgekeurd op 14 april 1978²⁸. Voor het eerst in de rechtspraak van dat Hof wordt niet enkel het aantal rechters van de meerderheid vermeld in het arrest maar ook hun namen — zie artikel 95, § 1, van de Rules. Toch moet worden opgemerkt dat reeds bij het begin van het Internationaal Gerechtshof de gewoonte ontstaan was dat rechters die tegenstemden, meteen een «dissenting» of «concurring opinion» schreven. Vervolgens codificeert voormeld artikel een rechtspraak die haar oorsprong vindt in het Permanent Hof. Rechters kunnen hun standpunt vermelden bij eenvoudige en summieze verklaring²⁹. Ook werd uitdrukkelijk bepaald dat zowel opinies als verklaringen mogelijk zijn ten aanzien van beveldschriften.

10. De betekenis van individuele opinies van magistraten in de evolutie van de rechtspraak van het Internationaal Gerechtshof is zeer groot. Een overzicht ervan is onmogelijk binnen het kader van dit artikel en is reeds elders in detail geschetst³⁰. Summier kan hierover het volgende wor-

²⁷ Zie voetnoot 61 van ANAND, P., o.c., 800. De delegatie argumenteerde dat individuele opinies dikwijls coherenter en overtuigender waren geschreven dan het arrest zelf.

²⁸ Krachtens artikel 30, § 1, van het Statuut kan het Internationaal Gerechtshof «Rules of Court» uitvaardigen. Op 6 mei 1946 keurde het Hof «Rules of Court» goed die waren gegrond op de herziening in 1936 van het Reglement van het Permanent Hof. In mei 1967 richtte het Hof een «Committee for the Revision of the Rules of Court» op met het doel een algemene herziening uit te voeren. In 1972 werden tijdelijke wijzigingen doorgevoerd. De herziening van 1978 is dus het resultaat van een lange periode waarin gewerkt werd aan de modernisering van het reglement. Literatuur: ROSENNE, S., *Procedure in the International Court*, Den Haag, Nijhoff, 1983; JHABVALA, F., «Declarations by Judges of the International Court», Den Haag, Nijhoff, 1983; JHABVALA, F., «Declarations by Judges of the International Court of Justice», *American Journal of International Law*, 1978, 830-855; JHABVALA, F., «Individual Opinions Under the New Rules of Court», *American Journal of International Law*, 1979, 661-668.

²⁹ Onder de rechtspraak van zowel het Permanent Hof als het Internationaal Gerechtshof kozen de rechters zelf de titel «declaration» of «separate opinion». Het gebeurde vaak dat een verklaring dezelfde afmetingen aannam van een opinie. De herziening van 1978 brengt een terminologische duidelijkheid door te bepalen dat een verklaring niet beredeneerd is: «A judge who wishes to record his concurrence or dissent without stating his reasons may do so in the form of a declaration.»

³⁰ Zie HUSSAIN, I., *Dissenting and Separate Opinions at the World Court*, Dordrecht, Nijhoff, 1984, en ISAIA, H., «Les opi-

den geschreven. Bij het begin van zijn werkzaamheden in 1945 was het Hof uitgesproken rechtspositivistisch georiënteerd. De belangrijkste kritiek op deze strekking kwam van aanhangers van het natuurrecht die het volkenrecht grondig wensten te zien veranderen. Binnen het Hof werd de kritiek gehoord in de individuele opinies van de rechters Alvarez, Lauterpacht en Tanaka. De «Advisory Opinion on the Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia» van 1971³¹ is de eerste erkenning van de rol van het natuurrecht en meteen een bevestiging van de individuele opinies van vermelde rechters. Hoewel de waarde van rechterlijke opinies in het Internationaal Gerechtshof algemeen werd aanvaard, toch is er een zekere kritiek op de wijze waarop het recht wordt uitgeoefend. Hambro kritiseert de polemische toon van sommige opinies. Volgens hem is een dergelijke gang van zaken voor een gedeelte veroorzaakt door de Algemene Vergadering van de VN. De vraag om een «advisory opinion» betreft dikwijls een politiek gevoelige materie. Het ware beter dergelijke kwesties niet voor het Hof te brengen³². Een tweede kritiek betreft de omvang van de opinies die per arrest gemiddeld twee en een halve keer het volume hebben van de arresten zelf. De rechter dient volgens deze kritiek zijn individuele opinie te beperken tot de rechtsvragen van de zaak en dient zich te onthouden van uiteenzettingen van algemene aard³³. In 1966 sprak president Spender deze kritiek openlijk uit³⁴.

In de periode 1980-1985 had het aantal opinies nog twee keer de omvang van de arresten zelf³⁵.

11. Het gezag van het Hof wordt echter niet zozeer verzwakt door het gebruik van individuele opinies als wel door ontkenning van rechtsmacht, door verstek van een der betrokken staten en door het niet-uitvoeren van het arrest of bevelschrift³⁶. Het gaat om een reeks tussenstaatse geschillen vanaf het begin van de jaren zeventig. De evolutie is op gang gekomen sedert de «Fisheries Jurisdiction»-zaak waarin Ysland, als verwerende partij, afwezig bleef in alle fasen van de procedure. Het arrest van 1974 veroordeelde Ysland wegens «... infringement of the principle enshrined

in Article 2 of the 1958 Geneva Convention on the High Seas which required that all States, including coastal States, in exercising their freedom of fishing, pay reasonable regard to the interests of other States³⁷.» In de «Nuclear Tests»-zaken werd Frankrijk voor het Hof gedaagd door Nieuw Zeeland en Australië wegens de nucleaire atmosferische testen in de zuidelijke Stille Oceaan. Frankrijk ontken- de de rechtsmacht van het Hof, maar verklaarde in juni 1974 af te zullen zien van verdere atmosferische proeven. Het Hof zag hierin een reden om de zaken van de rol weg te laten³⁸. De individuele opinie van rechter Gros, van Franse nationaliteit, ondersteunde het standpunt van de Franse regering dat het Hof niet bevoegd was ter zake³⁹. In de «Trial of Pakistani Prisoners of War»-zaak ontkende Indië de rechtsmacht van het Hof. De zaak werd eveneens weggelaten van de rol na een akkoord tussen Indië en Pakistan⁴⁰. In de «Aegean Sea»-zaak tussen Griekenland en Turkije ontkende laatstvermelde de rechtsmacht van het Hof en liet verstek gaan tijdens de procedure. Het Hof oordeelde dat het geen rechtsmacht bezat⁴¹. In de zaak «Diplomatic and Consular Staff in Teheran»-zaak verscheen Iran niet tijdens de procedure, ontkende de rechtsmacht en weigerde de interimmaatregelen uit te voeren⁴².

12. De «Military and Paramilitary Activities»-zaak, die nu reeds wordt beschouwd als een van de meest opmerkelijke arresten van het Internationaal Gerechtshof, onder- streept het belang van individuele opinies van rechters andermaal⁴³. In de derde preliminaire fase inzake het verzoek

³⁷ *ICJ Reports 1974*, 30. Ysland had geen *ad hoc* rechter aange- wezen.

³⁸ *ICJ Reports 1974*, 272 en 478: «The Court, by nine votes to six, finds that the claims of Australia/New Zealand no longer have any object and that the Court is therefore not called upon to give a decision thereon.»

³⁹ Volgens de rechter bestond er geen enkele internationale rechtsregel die de Franse testen verbood (*ibidem*, 288). Het ging om een politiek conflict dat niet kan worden geregeld via de recht- spraak: «Une certaine tendance à saisir le juge de conflits essen- tiellement politiques pour obtenir un début de législation judiciai- re, si elle se confirmait, aboutirait à l'utilisation sur le plan inter- national du gouvernement des juges; une telle notion est si contrai- re aux réalités de la communauté internationale actuelle que le fondement même de la juridiction serait atteint» (*ibidem*, 297).

⁴⁰ *ICJ Reports 1973*, 345. De door Pakistan aangewezen *ad hoc* rechters onthielden zich van een individuele opinie daar de wegla- ting van de zaak gebeurde op vraag van Pakistan.

⁴¹ *ICJ Reports 1978*, 45. Turkije heeft geen *ad hoc* rechter aan- gewezen. Griekenland daarentegen wees M. STASSINOPOULOS aan, die een aantal individuele opinies schreef waarin hij het Griekse standpunt verdedigde.

⁴² *ICJ Reports 1979*, 7. Iran wees geen *ad hoc* rechter aan.

⁴³ In de zaak veroordeelde het Hof bij arrest van 27 juni 1986 de VSA wegens inbreuk op het internationaal gewoonterecht door in- menging in de binnenlandse aangelegenheden van Nicaragua. Het Hof heeft zijn verplichte rechtsmacht, op basis van de consensuele optieclausule, met succes kunnen verdedigen door uitspraak te doen op het internationaal gewoonterecht, aldus zowel de Connal- ly-reserve als de Vandenberg-reserve ontwijkend. Uit deze rechts- zaak mag worden besloten dat het Hof elke beperking en ontken- ning van zijn verplichte rechtsmacht op zeer restrictieve wijze dient toe te passen voor gevallen van een vermoedelijk arbitrair gebruik van gewapend optreden. Zie DE WAART, P. en HÖHMANN, H., «Compulsory Jurisdiction and the Use of Force as a Legal Issue: the Epoch-Making Judgment of the International Court of Justice

nions dissidentes des juges socialistes dans la jurisprudence de la Cour internationale de justice», *Revue générale de droit internatio- nal public*, 1975, 657-718.

³¹ *ICJ Reports 1971*, 16.

³² HAMBRO, E., *o.c.*, 243-245.

³³ SERENI, A., *o.c.*, 848; JHABVALA, F., «Declarations by Jud- ges of the International Court of Justice», *o.c.*, 855; VERZIIL, J., *o.c.*, 463-464, die er echter aan toevoegt dat in gevallen van con- troversie arresten uitgewerkte opinies wel gerechtvaardigd zijn.

³⁴ Dit gebeurde in een «declaration» in de «South West Africa - Second Phase»-zaak (*ICJ Reports 1966*, 51-57) waarvan § 20 leest: «In other words, if any judge is entitled to give a separate opinion quite outside the range of the Court's decision and on issues upon which the Court has made no findings of any kind, any other judge is so entitled. The inevitable confusion which this could lead to cannot, in my view, be supported by any rational interpretation and application of the authority of the Court.»

³⁵ In 1980-1985 werden acht arresten uitgesproken die 41 indivi- duele opinies telden.

³⁶ Over deze problematiek: ELKIND, J., *Non-Appearance befo- re the International Court of Justice*, Dordrecht, Nijhoff, 1984 en McWHINNEY, E., *The International Court of Justice and the Wes- tern Tradition of International Law*, Dordrecht, Nijhoff, 1987.

van El Salvador tot tussenkomst schreven de rechters Oda en Schwebel een individuele opinie waarbij ze kritiek uitten op de voorbarige fixatie van de mondelinge debatten tussen Nicaragua en de VSA vooraleer het Hof zich had uitgesproken over het verzoek tot tussenkomst⁴⁴. Rechter Schwebel bekritiseerde het bevelschrift van 4 oktober 1984 ons inziens terecht wanneer hij verder opmerkt dat artikel 63 van de Statuten van het Hof geen onderscheid maakt tussen de fasen van de procedure om een verzoek tot tussenkomst af te wijzen⁴⁵. In de fase ten gronde liet de VSA verstek gaan. Op 7 oktober 1985 legde de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken G. Shultz een verklaring neer bij de secretaris-generaal van de VN waarin de verplichte rechtsmacht van het Hof werd ingetrokken. Daaraan gekoppeld liet de Amerikaanse regering weten dat het land weigerde zichzelf te beschouwen als gebonden door het arrest van 27 juni 1986. Het arrest bevat niet minder dan zestien individuele opinies, hetgeen te verklaren is door de moeilijke omstandigheden van de procedure (het aan de gang zijnde conflict en het verstek) én het controversiële karakter van de juridische kwesties. De «dissenting opinion» van rechter Schwebel is opmerkelijk⁴⁶. Niettegenstaande hij zich distantieerde van verschillende aspecten van het Amerikaans buitenlands beleid (het verstek, het verspreiden van een handboek waarin schending van het oorlogsrecht wordt gepropageerd, het leggen van mijnen in de havens van Nicaragua zonder voorafgaande verwittig-

ging) zijn de argumenten van zijn opinie ruimschoots dezelfde als die van de Amerikaanse regering⁴⁷. De gelijkkluidendheid van Schwebel's opinie heeft tot gevolg dat het gezag van het arrest in mindere mate is ondermijnd door het verstek aangezien het feitelijk relaas van het conflict en de juridische standpunten van de verstekdoende partij binnen het Hof werden toegelicht, en dit ook bij de beraadslagingen⁴⁸.

13. Uit het historisch overzicht kunnen een aantal hoogtepunten worden aangeduid. De individuele opinie van de internationale rechter, zittend in een rechtscollege, werd voor het eerst en op beperkte schaal in het internationale recht gebruikt bij de Brits-Amerikaanse arbitrages van de 19e eeuw. Reden hiervan is de Angelsaksische rechtstraditie van beide landen. Ondanks pogingen van het «Institut de Droit International» in 1875 en van de Eerste Haagse Conferentie van 1899 om melding te maken van tegenstemmen bij het arrest, werd de individuele opinie pas ten volle erkend in het Permanent Hof van Internationale Justitie. Deze invoering was mogelijk via de steun van zowel de Raad als de Algemene Vergadering van de Volkenbond, twee politieke organen van de eerste wereldorganisatie. Vrij vlug hebben de rechters van het Permanent Hof de individuele opinie aanvaard en benut, getuige daarvan het groot aantal opinies en de weerstand van de rechters tegen het Loder-Weiss-voorstel. Bij de oprichting van het Internationaal Gerechtshof werd de individuele opinie unaniem gunstig onthaald door zowel de raadgevende juridische commissies als de politieke organen van de Verenigde Naties. Aan de rechterlijke anonimiteit binnen het Hof kwam officieel een einde in 1978. In de rechtspraak van het Hof zijn individuele opinies derwijze courant dat hun omvang ruim het dubbele is van de arresten zelf. De evolutie schetst meteen de gewijzigde kijk op de taak en het statuut van de internationale rechter. Tot het einde van de 19e eeuw gold de visie dat de rechterlijke onafhankelijkheid het best gewaarborgd kon worden via rechterlijke anonimiteit en het verbod op een individuele meningsuiting. Geleidelijk aan verloor deze opvatting aan kracht ten voordele van de klemtoon op de eigen verantwoordelijkheid van de rechter. Reeds in de rechtspraak van het Permanent Hof merken we bij magistraten de wens om via een eigen commentaar de persoonlijke kijk op de in het arrest vermelde volkenrechtelijke vraagstukken te ontwikkelen en kenbaar te maken. Zij hebben het Hof aldus verplicht om het arrest beter te motiveren. De «dissenting opinions» herinneren ons eraan dat de rechtswetenschap geen exacte wetenschap is. In een heterogene wereld is verdeeldheid binnen het Hof slechts de

in Nicaragua v/ the United States of America», *Netherlands International Law Review*, 1987, 162-191. Het arrest is te vinden in *ICJ Reports 1986*, 10.

⁴⁴ Het eerste preliminaire bevelschrift van 10 mei 1984 betrof voorlopige maatregelen (*ICJ Reports 1984*, 165). Het tweede preliminaire bevelschrift van 14 mei 1984 handelde over de tijdslimieten voor de debatten (*ibidem*, 169). Het derde preliminaire bevelschrift van 4 oktober 1984 handelde over het verzoek van El Salvador tot tussenkomst (*ibidem*, 215). Voor de individuele opinies van de rechters ODA en SCHWEBEL, zie *ibidem*, 221 en 232/233. President ELIAS beantwoordde de kritiek bij wijze van een individuele opinie bij het arrest ten gronde (*ICJ Reports 1986*, 178/180).

⁴⁵ Het verzoek van El Salvador van 15 augustus 1984 was grond op artikel 63 van de Statuten van het Hof («Whenever the construction of a convention to which states other than those concerned in the case are parties is in question, the Registrar shall notify all such states forthwith. Every state so notified has the right to intervene in the proceedings; but if it uses this right, the construction given by the judgment will be equally binding upon it»). Het dispositief van 4 oktober 1984 verklaarde het verzoek tot tussenkomst onontvankelijk «inasmuch as it relates to the current phase of the proceedings brought by Nicaragua against the United States of America.» Het was de eerste keer dat het Hof gesaisisseerd is ex artikel 63 tijdens de jurisdictionele (preliminaire) fase. Het dispositief lijkt gebruik van dit recht uit te sluiten voor preliminaire zaken. Dit is een te restrictieve interpretatie gelet op de bewoordingen van artikel 63, waarin geen onderscheid wordt gemaakt tussen «proceedings». De vermelding «whenever» onderstreept het feit dat een tussenkomst in alle fasen van het geding mogelijk is. In dezelfde zin: ROGERS, W. e.a., «Application of El Salvador to Intervene in the Jurisdiction and Admissibility Phase of Nicaragua v/ United States», *American Journal of International Law*, 1984, 929-936.

⁴⁶ Rechter SCHWEBEL, van Amerikaanse nationaliteit, is een der gekozen rechters van het Hof.

⁴⁷ De «dissenting opinion» telt 124 pagina's rechtsargumenten en 132 bladzijden feitelijke uiteenzetting. Het arrest zelf telt 70 bladzijden. De opinie lokte scherpe kritiek uit vanwege rechter Lachs, die hierin een inbreuk ziet op het onafhankelijk statuut van de internationale rechter (*ICJ Reports 1986*, 158/161). Over de uitoefening van de taak van de rechter bepaalt artikel 20 van de Statuten: «Every Member of the Court shall, before taking up his duties, make a solemn declaration in open Court that he will exercise his powers impartially and conscientiously.»

⁴⁸ In dezelfde zin: FALK, R., «The World Courts's Achievement», *AJIL*, 1987, 107 en 110; DE WAART, P. en HOHMANN, H., o.c., 168, voetnoot 30.

weergave van de verdeeldheid in de wereld⁴⁹. Om deze reden kan een «dissenting opinion» moeilijk beschouwd worden als nadelig voor het gezag van het arrest dat in de eerste plaats steunt op de partijen.

14. Ten slotte mag de vraag worden gesteld of de individuele opinie van de rechter en de openbaarheid van de stemming geschikt zijn om te worden toegepast in «civil law»-landen, *in casu* België. Mijns inziens zijn er geen ernstige redenen om zich te verzetten tegen die toepassing. In het bijzonder kan worden gedacht aan toepassing in de rechtspraak van het Arbitragehof, het Hof van Cassatie en de Raad van State. Slechts één keer werd in de Kamer van Volksvertegenwoordigers het voorstel gedaan om aan de rechter een recht op individuele opinie bij het arrest toe te kennen. Dit gebeurde bij wijze van amendement op het wetsontwerp houdende de inrichting, de bevoegdheid en de werking van het Arbitragehof⁵⁰. Het onderscheid tussen «common law» en «civil law» mag niet worden overschat.

⁴⁹ In dezelfde zin: ANAND, R., *o.c.*, 804; HAMBRO, E., *o.c.*, 247.

⁵⁰ Het amendement van kamerlid L. Van den Bossche inzake artikel 46 van het ontwerp van wet luidde: «Elk lid, dat werd aangewezen om overeenkomstig § 1 deel uit te maken van de rechtsprekende formatie van het Arbitragehof waaraan de behandeling van een bepaalde rechtszaak werd opgedragen, is gerechtigd aan het in die zaak gewezen arrest zodanige opmerkingen toe te voegen als aan dat lid gepast voorkomen» (Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers, *Parlementaire Bescheiden*, 1982-83, 647/5, 15-16).

Aan continentale zijde is de rechter meer en meer betrokken in een proces van rechtsvinding omdat de bestaande wetgeving lacunes en onduidelijkheden vertoont of omdat de rechter de zaak zal toetsen aan precedents in plaats van een beroep te doen op wetgeving⁵¹. In deze evolutie is er voor magistraten een grotere ruimte waarbinnen een dialoog kan worden aangegaan om de rechtsvinding te toetsen⁵². Individuele opinies van magistraten zijn een geschikt middel om een bijdrage te maken tot een dynamische rechtsontwikkeling. Vooral in controversiële aangelegenheden is een meningsverschil tussen de rechters goed denkbaar en verplicht dit de meerderheid om het arrest voldoende te motiveren. Terzelfder tijd beschikt de minderheid over een middel om de andere interpretatie van het recht kenbaar te maken. Openbaarheid van de stemming is een tweede beginsel dat de verantwoordelijkheid van de rechter onderstrept. Deze regel doet geen afbreuk aan het onafhankelijk statuut van de rechter, *a fortiori* niet in nationale rechtsstelsels waar een groot aantal alleensprekende magistraten recht doet.

Dr. M. COGEN

⁵¹ Zie KOOPMANS, T., «Stare Decisis in European Law», in *Essays in European Law and Integration*, Deventer, Kluwer, 1982, 11-27.

⁵² Zie hierover het lezenswaardige werk van VAN GERVEN, W., *Het beleid van de rechter*, Antwerpen, Standaard, 1973.

TEN ONRECHTE UITGEKEERDE STEUN: BELGIE EN HET EEG-RECHT

1. Inleiding

Volgens artikel 92, lid 1, EEG, zijn nationale steunmaatregelen die de mededinging door begunstiging van bepaalde ondernemingen of bepaalde producties vervalsen of dreigen te vervalsen, onverenigbaar met de gemeenschappelijke markt, voor zover deze maatregelen het handelsverkeer tussen de Lid-Staten beïnvloeden¹.

De Commissie moet tijdig van elk voornemen tot invoering van steunmaatregelen op de hoogte worden gebracht, opdat zij haar opmerkingen kan maken. Indien zij meent dat zulk een voornemen onverenigbaar is met de gemeenschappelijke markt, start zij onverwijld de procedure ex artikel 93, lid 2, EEG en mag de voorgenomen maatregel niet uitgevoerd worden voordat deze procedure tot een eindbeslissing heeft geleid. Deze eindbeslissing kan de vorm

¹ Art. 92, lid 2 en lid 3, EEG sommen de uitzonderingen op. In deze bespreking wordt niet ingegaan op het voortdurend onderzoek vanwege de Commissie waaraan de «bestaande steunmaatregelen» zijn onderworpen met toepassing van art. 93, lid 1, EEG.

aannemen van een beschikking, die de betrokken Lid-Staat krachtens artikel 189, alinea 4, EEG dient na te komen. Indien de Lid-Staat de beschikking niet nakomt binnen de gestelde termijn, kan de Commissie of iedere belanghebbende staat zich rechtstreeks tot het Hof van Justitie wenden².

Het hieronder gepubliceerde arrest van het Hof van Justitie houdt een tweede veroordeling van België in wegens het niet uitvoeren van een beschikking van de Commissie houdende terugvordering³ van onrechtmatig uitgekeerde steun⁴. Geen enkele andere Lid-Staat liep tot op heden een

² Art. 93, lid 2, alinea 2, EEG.

³ In deze bespreking wordt niet ingegaan op onrechtmatige steun in de landbouwsector (zie bv. *PB L 373/1* van 31 december 1985, laatste overweging; H.v.J., 21 september 1983, *Deutsche Milchkontor t. Commissie*, gevoegde zaken 205-215/82, *Jurispr.*, 1983, 2633).

⁴ Zie daarom ook H.v.J., 15 januari 1986, *Commissie t. België*, 52/84, *Jurispr.*, 1986, 89 (wegens het niet uitvoeren van *Boch*-beschikking 83/130/EEG, *PB L 91/32* van 9 april 1983). Twee andere negatieve *Boch*-beschikkingen zijn 85/153/EEG (*PB L 59/21* van 27 februari 1985; zie ook H.v.J., 10 juli 1986, *België t.*

soortgelijke veroordeling op⁵. Ook wat het totaal aantal beschikkingen houdende terugvordering van ten onrechte uitgekeerde steun betreft, maakt België een slechte beurt⁶. Een gedeeltelijke verklaring voor deze situatie zou misschien kunnen worden gevonden in de grondwetsherziening van 1980, die niet in een procedure heeft voorzien waarbij de gewesten, bevoegd voor de gewestelijke economische expansie en dus ook voor het toekennen van steun, verplicht worden elk voornemen van steunmaatregel kenbaar te maken aan de nationale regering⁷. Van de acht beschikkingen houdende terugvordering die tegen België werden gericht, zijn er immers vijf die steun betroffen die door het Waalse Gewest werd toegekend⁸. Hoe dan ook, de Commissie gaat uit van het standpunt dat de nationale overheid niet alleen haar eigen voornemens van steunmaatregelen, maar ook die van de gewesten en de deelregeringen moet aanmelden⁹. In die zin kan men begrijpen dat in de doctri-

Commissie, 40/85, nog niet gepubliceerd) en 86/366/EEG (*PB L* 223/30 van 9 augustus 1986; zie *Zestiende verslag over het mededingingsbeleid*, punt 242). De N.V. Boch werd gelijkwideerd en in maart 1985 werd de N.V. Noviboch opgericht (zie voorwaardelijke beschikking 87/423/EEG, *PB L* 228/39 van 15 augustus 1987; zie ook *PB* (279/2 van 17 oktober 1987). Voor verdere rechtspraak zie H.v.J., 10 juli 1986, *België t. Commissie*, 234/84, nog niet gepubliceerd (beschikking 84/496/EEG, *PB L* 276/34 van 19 oktober 1984), en H.v.J., 24 februari 1987, *Deuffil t. Commissie*, 310/85, nog niet gepubliceerd (beschikking 85/471/EEG, *PB L* 278/26 van 18 oktober 1985).

⁵ Zie wel zaak 94/87 (*PB C* 136/7 van 21 mei 1987).

⁶ De Commissie gaf negentien beschikkingen houdende terugvordering, waarvan er twee nog niet werden gepubliceerd (*Agence Europe*, 20 november 1987, 9 en *Agence Europe*, 11 december 1987, 8. Het betrof hier respectievelijk een regionale steunmaatregel in Duitsland en een steunmaatregel ten gunste van twee Franse ondernemingen). Acht van die beschikkingen waren tegen België gericht. In beschikking 87/515/EEG (*PB L* 295/25 van 20 oktober 1987) eist de Commissie geen onmiddellijke terugvordering (zie laatste overweging en art. 2). Deze bespreking werd beëindigd op 14 februari 1988.

⁷ Zie echter art. 6, § 1, VI, 4°, van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming van de instellingen, *B.S.*, 15 augustus 1980, 9434.

⁸ 83/130/EEG, 84/496/EEG, 85/153/EEG, 86/366/EEG en 87/48/EEG (*PB L* 20/30 van 22 januari 1987). Betreffende nationale steunmaatregelen: 84/111/EEG (*PB L* 62/18 van 3 maart 1984); 84/508/EEG (*PB L* 283/42 van 27 oktober 1984); 87/418/EEG (*PB L* 227/45 van 14 augustus 1987; zie zaak 142/87, *PB C*. 165/5 van 24 juni 1987. Een verzoek ex art. 185 EEG tot opschorting van de uitvoering van de beschikking werd door de President van het Hof afgewezen (zie *PB C* 183/7 van 11 juni 1987). Interessant in deze context is het beroep op 27 februari 1987 ingeleid tegen de Commissie door de Waalse Gewestexecutieve, tot nietigverklaring van beschikking 87/195/EEG, *PB L* 77/47 van 19 maart 1987, waarbij de Commissie de Belgische regering verbood een steun te verlenen (beroep in zaak 62/87, *PB C* 96/7 van 9 april 1987). De A.-G. Lenz gaf zijn conclusie in deze zaak op 19 januari 1988. Hij beschouwt de Waalse Executieve als een rechtspersoon in de zin van art. 173, alinea 2, EEG. Ook de Commissie vocht de ontvankelijkheid van het beroep niet aan.

⁹ Zie *PB C* 326/5 van 30 november 1983. Het is evenwel de nationale overheid die moet aanmelden. Zie ook B.H. TER KUILE, «Crisis en rechtsbescherming: Crisis in rechtsbescherming», in *Crisis en economisch recht*, red. L.A. GEELGOED en B.H. TER KUILE, Zwolle, Tjeenk Willink, 1985, 43. Indien een regionale

ne de vraag wordt gesteld of ten gevolge van deze lacune in de Belgische wetgeving de geest en de letter van artikel 5, EEG niet wordt geschonden: de toezichtstaak van de Commissie op overheidssteun lijkt immers onder het huidige regime in wezen aangetast¹⁰. In dezelfde gedachtengang ligt trouwens ook de opmerking in het verslag-De Gucht over «De toepassing van het Europese Gemeenschapsrecht door België», waar wordt gepleit voor een regeling «waardoor het centraal gezag, als contactpersoon met de Europese instellingen, effectief toezicht kan uitoefenen op de beslissingen van de autonome entiteiten¹¹.»

Alvorens in te gaan op het hieronder weergegeven arrest van 9 april 1987, zij in verband met het probleem van de terugvordering van ten onrechte toegekende steun nog gewezen op de door de Commissie gebezigde terminologie, die aanvankelijk verre van duidelijk was. In de beschikking van 27 juni 1984¹² luidt het dat de betrokken steun moest worden *ingetrokken*, terwijl de Commissie het in andere beschikkingen heeft over *opheffen*, *ongedaan maken* en *terugvorderen*. De termen intrekken, opheffen en ongedaan maken lijken te impliceren dat de betrokken Lid-Staat voorstellen kan doen over de te treffen maatregelen¹³. Indien de Lid-Staat geen voorstellen doet, betekent dit dat de onrechtmatige steun moet worden teruggevorderd¹⁴. Voorts wordt aangenomen dat de *Boch*-beschikking van 16 februari 1983 de eerste beschikking houdende terugvordering was¹⁵. In deze bespreking wordt de term *beschikking houdende terugvordering* gebezigd voor die beschikkingen waarbij de Commissie, sinds de voornoemde *Boch*-beschikking, de betrokken Lid-Staat verplicht de onrechtmatige steun in te trekken, op te heffen, ongedaan te maken of terug te vorderen¹⁶. In haar laatste beschikkingen gebruikt

overheid weigert terug te vorderen, zal de nationale regering worden blootgesteld aan een veroordeling wegens niet-nakoming van de verdragsverplichtingen, terwijl deze in de interne rechtsorde geen middelen heeft om op te treden (V. COUSSIRAT COUSTÈRE, in *Rapports pour le 12e Congrès II*, 24-27 septembre 1986, Parijs, FIDE, 1986, 182). Zie evenwel *Zestiende verslag over het mededingingsbeleid*, punt 242.

¹⁰ MARESCEAU, «De gewestvorming en het Europees Recht», in *De grondwettelijke bevoegdheidsverdeling inzake leefmilieu*, red. H. BOCKEN, Brussel, E. Story-Scientia, 1986, 170.

¹¹ «De toepassing van het Europese Gemeenschapsrecht door België», verslag namens het Adviescomité voor Europese Aangelegenheden uitgebracht door DE GUCHT, *Gedr. St., Kamer*, 1986-87, nr. 20-739/1986/87, 35.

¹² 84/508/EEG. Deze beschikking maakte het voorwerp uit van het hier besproken arrest.

¹³ H.v.J., 2 februari 1988, *Commissie t. Nederland*, 213/85, conclusie van de A.-G. Slynn, nog niet gepubliceerd.

¹⁴ H.v.J., 15 januari 1986, *Commissie t. België*, 52/84, conclusie van de A.-G. Lenz, *Jurispr.*, 1986, 89; zie ook het hier besproken arrest.

¹⁵ Zie noot 4; zie ook *PB C* 148/27 van 6 juni 1984; zie echter *PB C* 231/1 van 29 augustus 1983.

¹⁶ De zeven beschikkingen houdende het intrekken, opheffen of ongedaan maken van onrechtmatige steun zijn: 83/130/EEG, 84/489/EEG (*PB L* 273/26 van 16 oktober 1984), 84/496/EEG, 84/508/EEG, 84/509/EEG (*PB L* 283/45 van 27 oktober 1984; de Britse regering zou de betrokken steun hebben teruggevorderd, zie de niet gepubliceerde bijlage tot het antwoord van de Commissie op schriftelijke vraag nr. 2334/86 van MEGAHY, *PB C* 124/43 van

de Commissie systematisch de uitdrukking *terugvorderen*. De betrokken Lid-Staat blijft hier niets anders over dan de onrechtmatige steun terug te vorderen van de ontvanger, tenzij de Commissie haar beschikking zou wijzigen of, na een procedure ex artikel 173 EEG, het Hof de beschikking zou vernietigen. Een dergelijk beroep tot nietigverklaring schorst evenwel niet de uitvoering van de beschikking, tenzij de President van het Hof de opschorting van de uitvoering gelast ex artikel 185 EEG. Indien het Hof in het eerste geval een beschikking houdende terugvordering vernietigt, rijst een probleem van evenredigheid aangezien de betrokken steun wordt verondersteld reeds te zijn teruggevorderd. Later zal worden aangetoond dat dit probleem niet in verhouding staat tot de EEG-verplichtingen.

2. De beschikking van de Commissie van 27 juni 1984

2.1. Achtergrond

In maart 1983 genoot de groep Beaulieu een steun van 224 miljoen BF met het doel een produktiebedrijf van polypropyleenstapelvezels en -garens op te richten. Deze vezels en garens zouden uitsluitend voor de produktie van tapijten worden aangewend. De nationale overheid nam een participatie in het kapitaal van de nieuwe onderneming Idealspun, dochtermaatschappij van de groep Beaulieu¹⁷. Het voornemen deze steun te verlenen werd evenwel niet bij de Commissie aangemeld¹⁸, en nog minder het uitkeren van de steun¹⁹. Na klachten van een aantal beroepsverenigingen vroeg de Commissie de Belgische regering om informatie,

11 mei 1987), 85/153/EEG en 85/351/EEG (*PB L* 188/44 van 20 juli 1985; zie ook H.v.J., 24 november 1987, *RSV t. Commissie*, 223/85, nog niet gepubliceerd).

De twaalf beschikkingen houdende terugvordering zijn: 84/111/EEG (*teruggeven*, zie o.a. *PB C* 291/1 van 13 november 1985), 85/471/EEG, 86/60/EEG (*PB L* 72/30 van 15 maart 1986), 86/509/EEG (*PB L* 300/34 van 24 oktober 1986; *Zestiende verslag over het mededingingsbeleid*, punt 220), 86/366/EEG; 87/48/EEG, 87/303/EEG (*PB L* 152/27 van 12 juni 1987; zie ook zaak 102/87, *PB C* 136/7 van 21 mei 1987), 87/418/EEG, 87/506/EEG (*PB L* 290/21 van 14 oktober 1987; zie ook zaak 166/87, *PB C* 204/4 van 31 augustus 1987, en zaak 173/87, *Weekoverzicht*, Hof van Justitie, nr. 14/87, 14), 87/585/EEG (*PB L* 352/42 van 15 december 1987; zie ook zaak 301/87, *PB C* 317/7 van 28 november 1987) en de reeds vermelde niet gepubliceerde beschikkingen. Het onderscheid tussen beide categorieën is moeilijk te behouden (zie o.a. *PB C* 148/27 van 6 juni 1984; *Vijftiende verslag over het mededingingsbeleid*, punt 210).

¹⁷ De staatsparticipatie vertegenwoordigde een som van 224 miljoen BF. Naar verluidt bracht de groep Beaulieu zelf 225 miljoen BF in en werd daarnaast 376 miljoen BF geleend onder normale marktvoorwaarden.

¹⁸ De Commissie kon de procedure ex art. 169 EEG inleiden (zie *PB C* 39/4 van 24 april 1971) wegens schending van de artt. 5 en 93, lid 2, EEG. Zie bv. zaak 357/85 (*PB C* 359/4 van 31 december 1985; later ingetrokken, zie *PB C* 188/8 van 27 juli 1986). Zie ook de interessante zaak 96/87, *PB C* 116/9 van 2 mei 1987.

¹⁹ Schending van art. 93, lid 3, laatste volzin, EEG. De Commissie had een procedure ex art. 169 EEG kunnen inleiden (zie infra). De standstill-verplichting van art. 93, lid 3, laatste volzin, EEG heeft directe werking (zie o.a. H.v.J., 15 juli 1964, *Costa t. E.N.E.L.*, 6/64, *Jurispr.*, 1964, 1222).

waarop deze laatste bevestigde dat zij een steun aan de groep Beaulieu had toegekend.

Volgens de Commissie was de steunmaatregel evenwel onverenigbaar met de gemeenschappelijke markt omdat hij het handelsverkeer tussen de Lid-Staten onderling ongunstig zou beïnvloeden en het gemeenschappelijk belang erdoor zou worden geschaad²⁰. Ook mocht volgens de Commissie de produktie van polypropyleenstapelvezels en -garens niet worden aangemoedigd wegens de reeds bestaande overcapaciteit²¹ en moest de steunmaatregel worden aangemeld uit hoofde van de voor het «programma voor steun aan de textielindustrie 1982» goedgekeurde overgangperiode. Daarenboven kwamen noch de onderneming Idealspun, noch de Beaulieu-groep voor op de lijst van ondernemingen, toegezonden aan de Commissie ten behoeve van het toezicht op de toepassing van deze overgangperiode²². Om al die redenen leidde de Commissie op 8 februari 1984 de administratieve procedure van artikel 93, lid 2, EEG in²³.

De Belgische regering, van haar kant, volgde een op zijn minst merkwaardige redenering. Enerzijds diende volgens haar de steun niet te worden aangemeld. Anderzijds stelde zij dat de naam van de onderneming, en zodus ook het verzoek om steun, wel op de voorgenoemde lijst voorkwam, maar onder de naam van de hoofdaandeelhouder van de groep Beaulieu. Tevens vertegenwoordigde de participatie slechts 18% van de totale investering. Uiteindelijk betwistte de regering de problemen van overcapaciteit, een standpunt dat evenwel door twee andere Lid-Staten, zeven beroepsorganisaties en vier concurrerende ondernemingen niet werd gedeeld²⁴.

2.2. Staatsparticipatie als steunmaatregel van de Lid-Staten

Het is de taak van de Commissie te onderzoeken of een steunmaatregel, ongeacht in welke vorm de steun wordt verleend, in strijd is met artikel 92, lid 1, EEG. In voorkomend geval gaat zij na of de betrokken maatregel in aanmerking kan komen voor een afwijking van de verbodsregel van artikel 92, lid 1, EEG. De Commissie herhaalde in de beschikking van 27 juni 1984 de steeds door haar verdedigde stelling dat een staatsparticipatie een steunmaatregel in de zin van artikel 92, lid 1, EEG kan zijn²⁵.

In de sector van polypropyleenstapelvezels en -garens kon, volgens de Commissie, een hoog handelsvolume en een hoge graad van mededinging tussen de Lid-Staten wor-

²⁰ De Commissie gebruikt de term *zou*, terwijl de steun reeds werd uitgekeerd.

²¹ Ten tijde van de steunmaatregel kampte de sector polypropyleen met een aanzienlijke overcapaciteit (35% voor vezels en 39% voor garens).

²² Hier is sprake van enige verwarring (zie o.a. *Elfde verslag over het mededingingsbeleid*, punt 213; *Dertiende verslag over het mededingingsbeleid*, punt 249; H.v.J., 24 februari 1987, *Deufil t. Commissie*, 310/85, nog niet gepubliceerd).

²³ *Bull. EG*, 2-1984, 2.1.51.

²⁴ Zie ook *Veertiende verslag over het mededingingsbeleid*, punten 81 en 232.

²⁵ Zie o.a. H.v.J., 14 november 1984, *Intermills t. Commissie*, 323/84, *Jurispr.*, 1984, 3809.

den aangetroffen en elke tussenkomst van een Lid-Staat had noodzakelijk een weerslag op de handel tussen de Lid-Staten onderling. Derhalve kwam de steunmaatregel binnen het bereik van artikel 92, lid 1, EEG. De Belgische regering trok het steunkarakter van de maatregel trouwens niet in twijfel.

De Commissie oordeelde evenwel dat de betrokken maatregel niet in aanmerking kon komen voor een afwijking van de verbodsregel op grond van artikel 92, lid 3, EEG en de steun aldus moest worden *ingetrokken*²⁶. De Belgische regering kreeg twee maanden om deze beschikking na te komen, te rekenen vanaf de datum van kennisgeving van de beschikking²⁷.

3. Het arrest van het Hof van Justitie van 9 april 1987

Tegen de door de Commissie gegeven beschikking werd door de Belgische overheid geen beroep ex artikel 173 EEG ingesteld. De regering stelde echter wel voor om de steunmaatregel om te zetten in een lening gespreid over vijf of zeven jaar, die zou moeten worden terugbetaald door de N.V. Idealspun. De Commissie verwierp evenwel dit voorstel, terwijl de regering hierop reageerde met de opmerking dat zij geen oplossing zag die beantwoordde aan de eisen van de Commissie²⁸.

Op 13 januari 1986 leidde de Commissie dan ook een beroep ex artikel 169 EEG in bij het Hof²⁹. Nadat de Belgische regering aanvankelijk had gesteld dat zij begonnen was met de toepassingsprocedure, betoogde zij in een later stadium dat zij de beschikking onmogelijk kon uitvoeren omdat enerzijds de terugvordering afbreuk zou doen aan het beginsel van de onaantastbaarheid van het ondernemingskapitaal en anderzijds de uitvoering van de beschikking tot gevolg zou hebben dat de onderneming zou worden gelijkwideerd. In een vroeger geschil had de regering dezelfde argumenten reeds aangebracht³⁰, maar het Hof had ze in casu verworpen omdat de regering niet kon bewijzen dat de beschikking niet kon worden uitgevoerd³¹. De regering had in feite zelf het bewijs geleverd dat de beschikking wel uitvoerbaar was, door te stellen dat de terugvordering de opheffing van de betrokken onderneming zou eisen. Zij had de likwidatie kunnen bewerkstelligen als aandeelhouder of schuldeiser³². Ook de feitelijke likwidatie van de

onderneming veranderde niets aan het feit dat de regering de beschikking niet had uitgevoerd binnen de gestelde termijn.

Op 6 maart 1986 vonden besprekingen plaats tussen de Belgische regering en de Commissie, welke evenwel zonder resultaat bleven. De regering wees er enkel op «dat de meerderheidsaandeelhouder van de betrokken onderneming de beschikking niet aanvaardde», terwijl de Commissie preciseerde dat, indien de onvoorzienbare of onvoorzienbare moeilijkheden bij de uitvoering van de beschikking aan haar oordeel waren voorgelegd, dit zeker geleid zou hebben tot een loyale samenwerking tussen beide partijen, «ten einde met volledige inachtneming van de verdragsbepalingen de moeilijkheden te overwinnen»³³. Dit laatste neemt, naar kan worden aangenomen, niet weg dat de Belgische regering alsnog kon worden veroordeeld wegens niet-uitvoering van de beschikking. Zij had, wilde zij een veroordeling door het Hof vermijden, de problemen van uitvoering moeten meedelen in de periode van 6 augustus 1984, datum van kennisgeving van de beschikking, tot 6 oktober 1984, en niet op 6 maart 1986³⁴.

Tijdens de openbare terechtzitting van 26 februari 1987 meldde de Belgische regering nog «dat de meerderheidsaandeelhouders van de betrokken vennootschap hadden ingestemd met de terugkoop van de overheidsdeelneming in het maatschappelijk kapitaal...»³⁵. Hiermee kon het Hof evenwel geen rekening houden. Het onderhavige beroep had tot voorwerp het niet uitvoeren van een beschikking door België binnen de voorgeschreven termijn. Omdat de feiten erop wezen dat België de betrokken beschikking niet op tijd had uitgevoerd, besloot het Hof dat België het EEG-Verdrag niet was nagekomen.

4. De terugvordering van ten onrechte uitgekeerde steun

Het is hier niet de plaats om op een algemene wijze het beleid van de Commissie inzake de terugvordering van onrechtmatige steun te bespreken³⁶. Wel roept het arrest in de hier besproken zaak enkele specifieke vragen inzake terugvordering op.

Sinds eind 1983 huldigt de Commissie het standpunt dat alle haar ter beschikking staande middelen moeten worden aangewend «om de verplichtingen die de Lid-Staten hebben uit hoofde van artikel 93, lid 3, EEG, te doen nakomen, met inbegrip van het verzoek aan de Lid-Staten over te

²⁶ *Intrekken* betekent *terugvorderen*, aldus de Commissie (*Vijftiende verslag over het mededingingsbeleid*, punt 201).

²⁷ Zie art. 191 EEG. De kennisgeving gebeurde op 6 augustus 1984.

²⁸ Brief van 3 oktober 1985, die door de Commissie werd beschouwd als een weigering van uitvoering.

²⁹ Procedure ex art. 93, lid 2, alinea 2, EEG.

³⁰ H.v.J., 15 januari 1986, *Commissie t. België*, 52/84, *Jurispr.*, 1986, 89. In twee andere zaken had de Belgische regering dezelfde argumenten aangevoerd, maar tijdens de procedure weer ingetrokken naar aanleiding van de uitspraak in de zaak 52/84 (zie noot 4).

³¹ Dit wijst wel uit dat de betrokken Lid-Staat, indien hij het bewijs kan leveren dat de beschikking niet kan worden uitgevoerd, vrijuit gaat. Zie ook H.v.J., 2 februari 1988, *Commissie t. Nederland*, 213/85, o.v. 22, nog niet gepubliceerd.

³² O.v. 14. Art. 2 van beschikking 86/366/EEG is, naar kan worden aangenomen, een rechtstreeks gevolg van de ervaring in zaak 52/84 (zie noot 4). Zie ook beschikking 87/48/EEG.

³³ Rapport ter terechtzitting in de hier besproken zaak, nog niet gepubliceerd.

³⁴ Tenzij de onmogelijkheid zich voordoet nadat de beschikking definitief geworden is (art. 173 EEG), zie de annotatie van BEBR in *CMLRev.*, 1987, 541. Zie ook o.v. 16 in H.v.J., 15 januari 1986, *Commissie t. België*, 52/84, *Jurispr.*, 1986, 89 en o.v. 19 in H.v.J., 2 februari 1988, *Commissie t. Nederland*, 213/85, nog niet gepubliceerd.

³⁵ Zie noot 33.

³⁶ Zie OTTERVANGER, «Steunverlening en rechtsbescherming: de problematiek rond onrechtmatig toegekende steun in de EG», *S.E.W.*, 1985, 2. Let wel, op het ogenblik dat Ottervanger dit artikel schreef, had de Commissie nog maar twee beschikkingen houdende terugvordering gegeven. Deze auteur had zelfs twijfels omtrent de verplichting tot terugvorderen.

gaan tot terugvorderen van onwettig toegekende steun»³⁷. Men kan zich afvragen, na de ervaring opgedaan met andere beschikkingen houdende terugvordering enerzijds en na het arrest van het Hof van Justitie van 9 april 1987 anderzijds, welke deze middelen zijn. Onder het huidige regime kan de Commissie hetzij een beschikking houdende terugvordering geven hetzij een procedure inleiden bij het Hof van Justitie. Naar verluidt werden tot dusver slechts enkele beschikkingen houdende terugvordering uitgevoerd³⁸. De Commissie bevestigde trouwens dat er geen specifieke instrumenten of procedures beschikbaar zijn om toezicht uit te oefenen op de terugbetaling van de steun³⁹. De Commissie is niet kunnen ingaan op de suggestie van het Europese Parlement dat de teruggevorderde bedragen ten goede zouden komen aan de begroting van de Gemeenschap⁴⁰. De Commissie houdt zich weliswaar voor dat zij, wanneer zij gegronde twijfel koestert inzake de inning van een bedrag aan onrechtmatige steun, gebruik zal maken van haar recht om de betrokken Lid-Staat te verzoeken om het leveren van een *afdoend bewijs* van de uitvoering van de betrokken beschikking⁴¹, doch de ervaring met de *Fabelta*-beschikking van 1983 wijst evenwel uit dat niet duidelijk is wat onder een afdoend bewijs moet worden verstaan. In deze zaak gaf de Commissie een beschikking houdende terugvordering van een door de Belgische overheid verleende steun aan de groep Beaulieu. Deze steun van 550 miljoen BF, in de vorm van een staatsparticipatie, was voor de groep Beaulieu een voorwaarde voor de overname van de onderneming Fabelta-Zwijnaarde. De Belgische overheid mocht tevens een tweede schijf van 175 miljoen BF niet in het kapitaal van de nieuwe onderneming Beaulieu-Kunststoffen storten⁴².

De Belgische regering, in casu de minister van Economische Zaken, ging niet akkoord met die beschikking⁴³. Op

29 februari 1984 leidde de regering daarom een procedure ex artikel 173 EEG in bij het Hof⁴⁴. Op 21 november 1984 liet zij evenwel aan de Commissie weten dat de steun zou worden teruggevorderd via het verkopen van de overheidsaandelen, en dat de tweede schijf van 175 miljoen BF niet zou worden uitgekeerd. Voor de Commissie was hiermee het dossier afgesloten⁴⁵ en de Belgische regering trok haar beroep in⁴⁶.

Eind februari 1985 werd de *Fabelta*-zaak echter weer actueel ten gevolge van de omtrent de daadwerkelijke terugvordering gerezen twijfel⁴⁷. De Batselier, lid van de Kamer van Volksvertegenwoordigers, interpelleerde de minister van Economische Zaken op 5 juni 1985 in het Belgisch parlement⁴⁸. Volgens deze interpellatie had de Belgische regering alsnog de tweede schijf gestort⁴⁹ en op 5 oktober 1984⁵⁰ haar aandelen geschonken aan de groep Beaulieu. In zijn antwoord bevestigde de minister impliciet dat de steun niet werd terugbetaald en dat de tweede schijf werd uitgekeerd, en sprak hij over een laatste *praetium doloris*. Met betrekking tot het conflict met de Commissie stelde de minister voor het dossier niet op te rakelen en dit omwille van de belangen van de werknemers. In een latere schriftelijke vraag van het Europese parlamentslid Van Hemeldonck, werd de Commissie verzocht aan te duiden welke concrete maatregelen zij uiteindelijk zou nemen in deze zaak⁵¹. De Commissie stelde enerzijds verrast en bezorgd te zijn door mededelingen in de Belgische pers, maar anderzijds had de Belgische regering haar de uitvoering van de beschikking bevestigd. Op grond hiervan bleef zij bij het standpunt dat zij geen reden had om te geloven dat haar beschikking op een andere wijze dan door de Belgische regering werd aangegeven, was uitgevoerd⁵². Dit ondanks het feit dat de Commissie op de hoogte was van de uitspraken van de minister. Het ziet er dan ook naar uit dat de Commissie, zonder dat er zich een nieuw feit zou voordoen, de procedure niet opnieuw zal openen. Toch laat de door de Commissie gevolgde procedure in deze zaak een onbevredigende indruk na. De door Beazley⁵³ gelanceerde idee zou evenwel, algemeen gesproken, een stap in de goede richting kunnen

³⁷ Mededeling, *PB C* 318/3 van 24 november 1983. De eerste beschikking houdende terugvordering (82/312/EEG, *PB L* 138/18 van 19 mei 1982) werd later gerectificeerd, waardoor er geen sprake meer was van terugvordering (*PB L* 289/35 van 13 oktober 1982). Het staat vast dat de Commissie heeft overwogen een beschikking houdende terugvordering te geven (zie ook FLYNN, «State aid and Self-Help», *ELRev.*, 1983, 309). De besprekingen binnen de Commissie die voorafgingen aan de vernoemde mededeling, zijn hier niet vreemd aan. Het laat echter een onbevredigende indruk na dat een zo inhoudelijk belangrijke «schrijffout» plaatsvond via een rectificatie (zie ook *Twaalfde verslag over het mededingingsbeleid*, punt 186, waarin de Commissie gewag maakt van de beschikking zoals ze op 19 mei 1982 werd gepubliceerd, en niet van de rectificatie. Het verslag meldt evenwel niets over de terugvorderingsclausule).

³⁸ De Commissie geeft niet aan welke beschikkingen werden uitgevoerd. Voor de textielsector, zie de in noot 16 vermelde bijlage (zie echter de *Fabelta*-zaak, infra). Later zal worden aangetoond dat de Commissie nog over een ander instrument houdende terugvordering beschikt.

³⁹ *PB C* 291/1 van 13 november 1985; zie ook *Doc. PE* 114.500, 172, § 23.

⁴⁰ *Veertiende verslag over het mededingingsbeleid*, punt 1.

⁴¹ *PB C* 100/10 van 13 april 1987.

⁴² Art. 1 van beschikking 84/111/EEG.

⁴³ *Hand., Kamer*, 1983-84, 8 december 1983, 825. De regering had alvast een beslissing genomen «die onomkeerbaar is wat de toegekende steun betreft». Het is onduidelijk wat deze beslissing inhield.

⁴⁴ Zaak 57/84, *PB C* 121/3 van 5 mei 1984. Een dergelijk beroep schorst evenwel niet de uitvoering van de beschikking, tenzij de President van het Hof de opschorting van de uitvoering gelast ex art. 185 EEG.

⁴⁵ In het *Veertiende verslag over het mededingingsbeleid* meldt de Commissie fier dat dit het eerste geval is waarin de Commissie erop gestaan heeft dat steun ten aanzien waarvan een negatieve beschikking was genomen, volledig werd terugbetaald (punt 233).

⁴⁶ *PB C* 54/6 van 28 februari 1985.

⁴⁷ *Financieel Economische Tijd* van 26 februari 1985 en 15 juni 1985; *De Morgen* van 23 februari 1985.

⁴⁸ *Hand., Kamer*, 1984-85, 5 juni 1985, 2817.

⁴⁹ Indien de oorspronkelijke overeenkomst tussen de regering en de groep Beaulieu nageleefd is, gebeurde dit op 1 januari 1984, dus na het geven van de beschikking.

⁵⁰ De dag waarop de Algemene Vergadering van Beaulieu-Kunststoffen overging tot de afschaffing van de staatsparticipatie.

⁵¹ *PB C* 142/8 van 9 juni 1986.

⁵² Zie ook *PB C* 291/1 van 13 november 1985 en *PB C* 100/10 van 13 april 1987.

⁵³ Zie noot 41.

zijn. Immers, volgens dit Europese parlamentslid zou de Commissie het recht moeten krijgen een onderzoek in te stellen naar de rekeningen van ondernemingen die onwettige steun hebben ontvangen, met het doel de betrokken partijen en de publieke opinie ervan te overtuigen dat deze steun ingevolge een beschikking houdende terugvordering wel degelijk werd terugbetaald. Dit zou evenwel een optreden van de Raad ex artikel 94 EEG veronderstellen, wat in de praktijk niet gemakkelijk te realiseren lijkt.

Een andere vraag is of de Commissie een beschikking moet geven alvorens zij de betrokken Lid-Staat een verplichting kan opleggen de steun terug te vorderen. Het Europese Parlement heeft de Commissie verzocht de betrokken Lid-Staat te verplichten terug te vorderen ook alvorens zij de procedure van artikel 93, lid 2, EEG zou inleiden, een suggestie waarop de Commissie toen niet is ingegaan⁵⁴. Toch heeft het Hof reeds in 1973⁵⁵ gesteld dat de Commissie de bevoegdheid heeft de betrokken Lid-Staat te verplichten om onrechtmatige steun terug te vorderen via een beschikking of in een met redenen omkleed advies ex artikel 169 EEG⁵⁶. Tot op heden heeft de Commissie evenwel enkel het eerste instrument gehanteerd, en dan nog uitsluitend omdat de steun in kwestie werd uitgekeerd met overtreding van artikel 93, lid 3, laatste volzin, EEG en omdat de steunmaatregel onverenigbaar was met de gemeenschappelijke markt in de zin van artikel 92, lid 1, EEG.

Op 8 oktober 1986 bevestigde de Commissie haar standpunt dat in strijd met het Gemeenschapsrecht verstrekte staatssteun dient te worden teruggevorderd. De Commissie besloot tevens dat zij geleidelijk terugvordering zal verlangen wegens schending van de procedure, met name in gevallen die de gevoelige industrieën betreffen⁵⁷. In een dergelijk geval moet de Commissie geen onderzoek aanvangen om na te gaan of de onwettige steun verenigbaar is met de gemeenschappelijke markt⁵⁸. De Commissie zal de betrokken Lid-Staat door middel van een met redenen omkleed advies ex artikel 169 EEG kunnen verplichten het ten onrechte uitgekeerde bedrag terug te vorderen. Het alsnog in-

leiden van de procedure van artikel 93, lid 2, EEG, of het geven van een beschikking indien de steun is uitgekeerd na de opening van voornoemde procedure, zou betekenen dat de Commissie niet de terugvordering zou verlangen op procedurele gronden alleen. Een met redenen omkleed advies ex artikel 169 EEG is echter niet bindend, zodat ook hier de Commissie de terugvordering niet kan afdwingen. Indien de betrokken Lid-Staat het advies niet opvolgt, kan de Commissie de zaak aanhangig maken bij het Hof⁶⁰ en eventueel het Hof vragen de noodzakelijke voorlopige maatregelen te gelasten⁶¹. Of de Commissie zich alsnog het recht zal voorbehouden om in een geval van procedurele schending een beschikking te geven, moet worden afgewacht. Naar verluidt ziet de Commissie zich evenwel niet verplicht deze mogelijkheid uit te sluiten.

5. Slotopmerkingen

De Belgische regering moet ingevolge artikel 171 EEG het hier besproken arrest uitvoeren en de steun alsnog terugvorderen. Indien België geen gevolg geeft aan het arrest, kan de Commissie uitsluitend een nieuwe procedure ex artikel 169 EEG inleiden. De weg tussen de uitkering van de onrechtmatige steun en de daadwerkelijke terugvordering ervan kan dus erg lang zijn.

Zoals we hebben aangetoond, kan de Commissie de terugvordering niet afdwingen. Het is daarom aan haar om, binnen haar huidige bevoegdheden, ervoor te zorgen dat de Lid-Staten hun verdragsverplichtingen nakomen.

Inzake het toekennen van steun zijn die verplichtingen tweërlei: elk steunvoornemen moet worden aangemeld en de betrokken Lid-Staat mag de voorgenomen steunmaatregel niet tot uitvoering brengen voordat de Commissie haar goedkeuring heeft gegeven⁶².

Aandringen op terugvordering zodra een steun onrechtmatig⁶³ wordt uitgekeerd, zou de Lid-Staten kunnen aanzetten tot het respecteren van die verplichtingen⁶⁴. Van het doen terugvorderen een voorwaarde maken van een latere beslissing van de Commissie zich niet te verzetten tegen de betrokken steun⁶⁵, werpt evenwel een probleem van evenredigheid op⁶⁶. Toch moeten de artikelen 92 en 93 EEG worden gerespecteerd en de mogelijke ontvangers dienen het

⁵⁴ Veertiende verslag over het mededingingsbeleid, punt 1.

⁵⁵ H.v.J., 12 juli 1973, *Commissie t. Duitsland*, 70-72, *Jurispr.*, 1973, 813.

⁵⁶ En dus niet uitsluitend wanneer het een steun betreft die onverenigbaar is bevonden met de gemeenschappelijke markt, zoals Audretsch besluit (*AUDRETSCH, Supervision in European Community Law*, Amsterdam, North Holland, 1986, 206). Zie ook noot 19.

⁵⁷ Zij trad evenwel nog niet in die zin op. Een reden voor deze voorzichtigheid zou kunnen zijn het feit dat een steun, uitgekeerd alvorens de Commissie een gunstige beoordeling gaf, alsnog verenigbaar kan zijn met de gemeenschappelijke markt of in aanmerking kan komen voor een afwijking op de verbodsregel van art. 92, lid 1, EEG. De vraag is of de Commissie er niet goed aan zou doen deze beslissing te publiceren in het Publikatieblad in de vorm van een mededeling.

⁵⁸ *Bull. EG* 10-1986, 2.1.66.

⁵⁹ De standstill-verplichting geldt ook «tijdens de gehele duur der inleidende fase...» (*Jurispr.*, 1973, 1481, o.v. 4). De Commissie maakt een onderscheid tussen de wettigheid van een steunmaatregel en de verenigbaarheid van een steunmaatregel met de gemeenschappelijke markt (*Jurispr.*, 1984, 3816).

⁶⁰ Art. 169, alinea 2, EEG.

⁶¹ Art. 186 EEG.

⁶² Stilzwijgend (indien de Commissie zich binnen twee maanden na de aanmelding geen oordeel vormt over de nieuwe steunmaatregel) of uitdrukkelijk.

⁶³ Zonder aanmelding; met aanmelding maar vóór de definitieve goedkeuring door de Commissie (we gaan hier niet in op de casus waarin de betrokken Lid-Staat een steunmaatregel uitvoert na een negatieve beschikking van de Commissie).

⁶⁴ Zie vooral FLYNN, «Orders for the recovery of illegal aids», *ELRev.*, 1984, 367 (in een ander artikel neemt Flynn een genuanceerder standpunt in: «State Aid and Self-Help», *ELRev.*, 1983, 309). De vraag is of de betrokken Lid-Staat beter gewapend is met een beschikking dan met één met redenen omkleed advies houdende terugvordering. Zie ook SCHINA, *State aids under the EEG Treaty — articles 92 to 94*, Oxford, ESC Publishing Ltd., 166.

⁶⁵ Indien de steunmaatregel, na de terugvordering, alsnog wordt aangemeld.

⁶⁶ VAN DER ESCH, in *Rapports pour le 12e Congrès II*, 24-27 september 1986, Parijs, FIDE, 1986, 50.

risico te kennen van het aanvaarden van onrechtmatige steun. Een Lid-Staat kan een procedurele schending niet rechtvaardigen en de Commissie dient tegen schendingen van artikel 93 EEG op te treden. Zolang de Commissie niet over andere sancties kan beschikken, blijft uiteindelijk de terugvordering het enige middel om deze schending ongedaan te maken⁶⁷. De mogelijke negatieve gevolgen die de onwettige steun kan hebben op de tussenstaatse handel, een voorwaarde voor toepassing van artikel 92, lid 1, EEG, zijn hier niet relevant. De verdragsverplichtingen zijn duidelijk en de rechtspraak van het Hof laat de Lid-Staten nog maar weinig speelruimte. Bovendien doen de ondernemingen er goed aan na te gaan of de steunmaatregel werd aangemeld aan en toegestaan door de Commissie, alvorens steun te aanvaarden.

De terugvordering moet gebeuren op basis van nationale regels, maar ten volle rekening houdend met het belang van de Gemeenschap. Het zijn echter deze nationale regels⁶⁸, zoals bijvoorbeeld het principe van het gewettigd vertrouwen, die voor juridische hinderpalen zorgen voor de effectieve terugvordering⁶⁹. De advocaat-generaal Darmon meent dan ook dat het aan de nationale rechter toekomt om het gemeenschapsbelang en het principe van het gewettigd vertrouwen met elkaar te verzoenen⁷⁰. Het Hof heeft eveneens geen bezwaar tegen het in overweging nemen van het gewettigd vertrouwen, op voorwaarde dat daarbij dezelfde eisen worden gesteld als voor de terugvordering van

financiële prestaties met een zuiver nationaal karakter, en *dat ten volle rekening wordt gehouden met het gemeenschapsbelang*⁷¹. In de *Deufil*-zaak verwierp het Hof echter het argument van de onderneming volgens hetwelk de terugvordering in strijd zou zijn met het principe van het gewettigd vertrouwen. De betrokken Lid-Staat had namelijk de twee voornoemde verplichtingen niet gerespecteerd⁷². Hieruit kan worden besloten dat, wanneer een steun onrechtmatig wordt uitgekeerd, de betrokken Lid-Staat of onderneming geen beroep kan doen op het principe van het gewettigd vertrouwen om aan de terugvordering te ontkomen⁷³. De Commissie is van oordeel dat een steunmaatregel die niet van tevoren is aangemeld, te allen tijde vatbaar is voor betwisting en aanleiding kan zijn tot een verzoek tot terugbetaling, zodat een vertrouwen dat de steun niet zou worden teruggevorderd, vanuit gemeenschapsrechtelijk oogpunt, niet dient te worden beschermd⁷⁴. Zij neemt zelfs aan dat de betrokken Lid-Staat zich niet aan zijn verplichtingen krachtens artikel 93, lid 2, alinea 1, EEG en artikel 189, alinea 4, EEG kan onttrekken door een beroep te doen «op moeilijkheden die naar nationaal recht in de weg zouden staan aan een vordering tot terugbetaling van de steun tegen de steunontvanger; de Lid-Staat dient zijn nationale voorschriften in overeenstemming te brengen met de krachtens het Gemeenschapsrecht op hem rustende verplichtingen»⁷⁵. Inzake het principe van het gewettigd vertrouwen dient nog worden te vermeld dat de Commissie thans in vrijwel elke bekendmaking van de opening van de procedure van artikel 93, lid 2, EEG herinnert aan haar mededeling van 1983 en aan het feit dat tegen iedere begunstigde aan wie op onrechtmatige wijze steun wordt verleend, een vordering tot terugbetaling kan worden ingesteld. De Commissie is van mening dat zulk een

⁶⁷ Het Economisch en Sociaal Comité van de Europese Gemeenschappen meent dat «the effectiveness of competition policy will be boosted if aids subsequently held to be unlawful, or detected after failure to notify, have to be refunded or are recoverable», en dat «such refunds should be accompanied by a fine» (Economic and Social Consultative Assembly. *Community Competition Policy. Views expressed by the Economic and Social Committee*, Luxemburg, Office for Official Publications of the European Communities, 1987, II). Voor het heffen van een dergelijke boete ontbreekt tot op heden elke juridische grondslag. Dit geldt eveneens inzake het voorstel van het Europese Parlement om de teruggevorderde bedragen aan de begroting van de Gemeenschap ten goede te laten komen (Resolutie over het Dertiende verslag van de Commissie van de Europese Gemeenschappen over het mededingingsbeleid, *PB C 12/101* van 14 januari 1985, punt 72; zie het antwoord van de Commissie, *Veertiende verslag over het mededingingsbeleid*, punt 1). Toch kan de Commissie hiertoe voorstellen indienen bij de Raad (art. 94 EEG); zie evenwel supra.

⁶⁸ Of het ontbreken ervan (zie voor Luxemburg P. HIPPERT, in *Rapports pour le 12e Congrès II*, 24-27 september 1986, Parijs, FIDE, 1986, 251). Ook bij de uitvoering van het arrest van 4 februari 1988 in de zaak Commissie tegen België zal de Belgische overheid ten volle rekening moeten houden met het belang van de Gemeenschap (H.v.J., 4 februari 1988, *Commissie t. België*, 391/85, nog niet gepubliceerd).

⁶⁹ Andere juridische hinderpalen zijn de rechtszekerheid en het principe van de verworven rechten (zie WINTER, *Nationale steunmaatregelen en het Gemeenschapsrecht*, Kluwer, Deventer, 1981, punt 330, e.v.). De terugvordering wordt tevens door praktische, economische en sociale problemen bemoeilijkt (zie o.a. *PB C 39/4* van 24 april 1971). Daarbij komt dat, wanneer een onderneming die een onwettige steun heeft terugbetaald, schadevergoeding verkrijgt van de betrokken Lid-Staat, de terugvordering wordt tenietgedaan (zie o.a. SCHINA, o.c., 164).

⁷⁰ H.v.J., 24 februari 1987, *Deufil t. Commissie*, 310/85, conclusie van de A.-G. Darmon, nog niet gepubliceerd.

⁷¹ H.v.J., 21 september 1983, *Deutsche Milchkontor t. Commissie*, gevoegde zaken 205-215/82, *Jurispr.*, 1983, 2633, o.v. 33; zie ook hierna H.v.J., 24 november 1987, *RSV t. Commissie*, 223/85, nog niet gepubliceerd.

⁷² H.v.J., 24 februari 1987, *Deufil t. Commissie*, 310/85, nog niet gepubliceerd; zie evenwel ook hierna H.v.J., 24 november 1987, *RSV t. Commissie*, 223/85, nog niet gepubliceerd.

⁷³ Zie evenwel de *RSV*-zaak, infra.

⁷⁴ Zaak 94/87, *PB C 136/7* van 21 mei 1987. De vraag is of de Commissie dezelfde redenering zou volgen inzake een steunmaatregel die wordt aangemeld, maar uitgevoerd alvorens de Commissie haar goedkeuring heeft kunnen geven. De Commissie voegt aan haar redenering wel toe dat de betrokken steunmaatregel onverenigbaar met de gemeenschappelijke markt moet zijn bevonden (zie evenwel supra). Flynn is van mening dat het gewettigd vertrouwen uitsluitend mag beschermd worden indien de begunstigde aan de autoriteiten heeft gevraagd of de steunmaatregel werd goedgekeurd door de Commissie en het antwoord bevestigend was (FLYNN, in *Rapports pour le 12e Congrès II*, 24-27 september 1986, Parijs, FIDE, 1986, 358). Het lijkt ons echter voor de betrokken begunstigde geen al te zware taak dit zelf na te gaan via de diverse publikaties van de Commissie; zie ook SCHINA, o.c., 164-165.

⁷⁵ Zie noot 74. Dit zou bijvoorbeeld betekenen dat de termijn waarbinnen de terugvordering van het onverschuldigd betaalde toegestaan is, niet te kort mag zijn, aldus de Commissie (zie H.v.J., 21 september 1983, *Deutsche Milchkontor t. Commissie*, gevoegde zaken 205-215/82, *Jurispr.*, 1983, 2633, o.v. 29).

waarschuwing een beroep op het gewettigd vertrouwen onmogelijk maakt⁷⁶.

Uit wat hierboven is beschreven, blijkt duidelijk dat de Commissie steeds meer een beleid inzake terugvordering is gaan uitstippelen om de controle op de Lid-Staten efficiënter te maken; toch vertoont dit beleid nog lacunes⁷⁷. Een van de oorzaken is dat in het algemeen de termijn die verloopt tussen de uitkering van de onrechtmatige steun en het geven van een beschikking houdende terugvordering, te lang is, waardoor terugvorderen in de praktijk nog nauwelijks te realiseren is. Ook hier speelt het principe van het gewettigd vertrouwen een rol. Zo vernietigde het Hof in de RSV-zaak beschikking 85/351/EEG houdende terugvordering, omdat de Commissie geen enkele geldige reden kon geven waarom zij ruim 26 maanden liet verstrijken alvorens de beschikking te geven. De vertraging waarmee de Commissie de bestreden beschikking heeft gegeven, kon in het RSV onderhavige geval bij een gewettigd vertrouwen wekken, dat eraan in de weg stond dat de Commissie de Nederlandse overheid kon gelasten terugbetaling van de steun te vorderen, aldus het Hof⁷⁸.

⁷⁶ Zie bijv. *PB C* 176/5 van 4 juli 1987 (zie evenwel *PB C* 176/6 van 4 juli 1987). De vraag is of een dergelijke waarschuwing het gewettigd vertrouwen onmogelijk maakt wanneer de publikatie ervan plaatsvindt na het uitkeren van de betrokken steun. Voor de A.-G. Slynn is dit feit alleszins geen reden om niet te hoeven terugbetalen (H.v.J., 24 november 1987, *RSV t. Commissie*, 223/85, conclusie van de A.-G., nog niet gepubliceerd). Zie ook noot 74.

⁷⁷ Zie de ervaring met België (Boch, Fabelta, Idealspun, Tube-meuse, ...). Zijn de Lid-Staten naar aanleiding van de *Fabelta*-zaak geneigd eerder niet dan wel aan te melden?

⁷⁸ H.v.J., 24 november 1987, *RSV t. Commissie*, 223/85, nog niet gepubliceerd. De A.-G. Slynn was in deze zaak van oordeel dat de Commissie niet aansprakelijk is voor de verwachtingen die door de Nederlandse regering werden gewekt. Het feit dat de be-

hoe dan ook, het is duidelijk dat de Lid-Staten, willen zij de voltooiing van de interne markt tot een goed einde brengen, in de toekomst ook zullen moeten nalaten verder onrechtmatige steun uit te keren⁷⁹. In die zin kan men stellen dat het beleid inzake terugvordering deel uitmaakt van de algemene communautaire politiek met betrekking tot de totstandbrenging van de interne markt⁸⁰.

Tony JORIS
Assistent Vrije Universiteit Brussel

kendmaking van de opening van de procedure ex art. 93, lid 2, EEG niet waarschuwd voor een eventuele eis tot terugvordering, kon geen reden inhouden om niet te hoeven terugbetalen (tijdens de mondelinge procedure had RSV zelfs aangevoerd dat zij deze bekendmaking niet had gelezen). De bewuste bekendmaking werd evenwel gepubliceerd na het uitkeren van de steun (dit kon ook niet anders omdat de steun werd uitgekeerd vóór de aanmelding) en vóór de publikatie van de in noot 37 vermelde mededeling (opmerking van de auteur, zie ook noot 76). De A.-G. Slynn stelde evenwel, en het Hof heeft hem daarin gevolgd, dat de Commissie de termijn van 26 maanden niet kon rechtvaardigen, noch er de voordelen van kon aantonen (conclusie van de A.-G. Slynn van 18 juni 1987, nog niet gepubliceerd). Zie ook zaak 142/87, *PB C* 165/5 van 24 juni 1987, en verder *Jurispr.*, 1979, 2425. Ondanks het beroep tot nietigverklaring, ingeleid door RSV, en mede door het feit dat de Nederlandse regering geen beroep tot nietigverklaring had ingesteld en RSV niet vroeg om een opschorting van de uitvoering van de beschikking, was de Nederlandse regering verplicht de beschikking uit te voeren en aldus de betrokken steun terug te vorderen. Voor zover onze informatie strekt is dit niet gebeurd.

⁷⁹ COM(85)310 def, punt 159.

⁸⁰ Art. 13 van de Europese Akte, *PB L* 169/7 van 29 juni 1987.

RECHTSPRAAK

HOF VAN JUSTITIE VAN DE EUROPESE GEMEENSCHAPPEN

9 APRIL 1987

Voorzitter: de h. Mackenzie Stuart
Advocaat-generaal: de h. Darmon

Europese Gemeenschappen — Verzuim uitvoering te geven aan een beschikking inzake een steunmaatregel.

Op een daartoe strekkende vordering van de Commissie stelt het Hof vast dat het Koninkrijk België, door niet binnen de gestelde termijn uitvoering te geven aan de beschikking nr. 84/508 van 27 juni 1984 inzake de door de Belgische regering aan een producent van polypropyleenvezel en -garen verleende steun, een krachtens het EEG-Verdrag op hem rustende verplichting niet is nagekomen.

Commissie van de Europese Gemeenschappen t/ Koninkrijk België

Bij verzoekschrift neergelegd ter griffie van het Hof op 13 januari 1986, heeft de Commissie van de Europese Gemeenschappen krachtens artikel 93, lid 2, tweede alinea, EEG-Verdrag het Hof verzocht vast te stellen dat het Koninkrijk België, door niet binnen de gestelde termijn uitvoering te geven aan beschikking nr. 84/508 van de Commissie van 27 juni 1984 inzake de door de Belgische regering aan een producent van polypropyleenvezel en -garen verleende steun, een krachtens het EEG-Verdrag op hem rustende verplichting niet is nagekomen.

Voor een uitvoeriger weergave van de feiten van de zaak, het procesverloop en de middelen en argumenten van partijen, wordt verwezen naar het rapport ter terechtzitting. Deze elementen uit het dossier worden hierna slechts weergegeven voor zover dit noodzakelijk is voor de redenering

van het Hof.

Bij genoemde beschikking stelde de Commissie vast, dat een overheidsdeelneming ten bedrage van BF 224 miljoen in het kapitaal van een door de grootste Belgische textiel- en tapijtgroep opgerichte dochteronderneming voor de bouw van een produktiebedrijf voor polypropyleenvezel en -garen, een met de gemeenschappelijke markt onverenigbare steunmaatregel was in de zin van artikel 92 van het Verdrag, die derhalve moest worden ingetrokken. Verder verzocht de Commissie om binnen twee maanden na de kennisgeving van de beschikking in kennis te worden gesteld van de maatregelen die België ter nakoming ervan had getroffen.

Van de beschikking werd kennis gegeven bij brief van 6 augustus 1984 en er is geen beroep tot nietigverklaring tegen ingesteld.

Bij brief van 18 januari 1985 stelde de Belgische regering voor, de door haar verleende steun om te zetten in een over vijf of zeven jaar lopende lening, die door de betrokken onderneming zou moeten worden terugbetaald voor zover de winst gedurende deze periode dit mogelijk zou maken. De Commissie verwierp dit voorstel bij brief van 26 februari 1985. Op 3 oktober 1985 liet de Belgische regering de Commissie weten, dat zij in deze zaak geen oplossing zag die beantwoordde aan de in de beschikking gestelde eisen. Daarop heeft de Commissie het onderhavige beroep ingesteld.

De Belgische regering heeft voor het Hof erkend dat de beschikking definitief is geworden, nu zij niet tijdig is bestreden. Zij voert evenwel aan, dat het voor haar onmogelijk was de beschikking uit te voeren, enerzijds omdat terugbetaling van de staatssteun afbreuk zou doen aan het beginsel van de onaantastbaarheid van het ondernemingskapitaal, dat in het Belgische vennootschapsrecht is opgenomen ter waarborging van de rechten van de schuldeisers, en anderzijds omdat terugbetaling in de gegeven omstandigheden onmogelijk zou zijn zonder de onderneming op te heffen.

In haar verweerschrift heeft de Belgische regering evenwel erkend, dat het Hof intussen in zijn arrest van 15 januari 1986 (zaak 52/84, Commissie/België, nog niet gepubliceerd) dezelfde argumenten heeft verworpen als zij in de onderhavige zaak heeft aangevoerd. Zij zou daarom met de Commissie onderhandelingen zijn begonnen om een oplossing voor het probleem te vinden.

In repliek maakt de Commissie gewag van een bijeenkomst op 6 maart 1986 van haar vertegenwoordigers met die van de Belgische regering, die echter niet tot een bevredigende oplossing heeft geleid.

In haar op 28 mei 1986 ter griffie van het Hof ingeschreven dupliek heeft de Belgische regering verklaard, dat de Nationale maatschappij voor de herstructurering van de nationale sectoren opdracht had gekregen om de nodige stappen te ondernemen ten einde de terugbetaling van de steun te bekomen. In antwoord op een vraag van het Hof naar de stand van uitvoering van de beschikking heeft de Belgische regering bij brief van 17 november 1986 meegedeeld, dat de met deze uitvoering belaste instantie tijdens de onderhandelingen was geconfronteerd met bepaalde juridische problemen in verband met het vennootschapsrecht, doch dat de regering van oordeel was dat in de eerstvolgende maanden een oplossing zou worden gevonden.

Ter terechtzitting van 26 februari 1987 heeft de vertegenwoordiger van de Belgische regering verklaard, dat de meerderheidsaandeelhouders van de betrokken vennootschap zojuist hadden ingestemd met de terugkoop van de overheidsdeelneming in het maatschappelijk kapitaal, die het onderwerp was van de beschikking van de Commissie, doch dat de Belgische autoriteiten deze verrichting nog dienden goed te keuren.

Er zij aan herinnerd, dat het beroep betrekking heeft op het verzuim van het Koninkrijk België om de beschikking binnen de gestelde termijn uit te voeren. In de bij brief van 6 augustus 1984 ter kennis gebrachte beschikking werd de Belgische regering gelast, de Commissie binnen twee maanden na de kennisgeving van de beschikking in kennis te stellen van de maatregelen die het tot nakoming ervan had getroffen. Mitsdien moet worden vastgesteld dat de beschikking niet binnen de gestelde termijn is uitgevoerd.

Uit het voorgaande volgt, dat de niet-nakoming bewezen moet worden geacht in de termen waarin zij in de conclusie van de Commissie is geformuleerd.

Het Hof van Justitie, rechtdoende, verstaat: 1. Door niet binnen de gestelde termijn uitvoering te geven aan beschikking nr. 84/508 van de Commissie van 27 juni 1984 inzake de door de Belgische regering aan een producent van polypropyleenvezel en -garen verleende steun, is het Koninkrijk België een krachtens het EEG-Verdrag op hem rustende verplichting niet nagekomen. 2. Het Koninkrijk België wordt verwezen in de kosten van de procedure.

NOOT—Zie elders in dit nummer het artikel van Tony Joris, «Ten onrechte uitgekeerde steun: België en het EEG-recht».

BENELUX-GERECHTSHOF

15 FEBRUARI 1988

President: de h. Janssens

Advocaat-generaal: de h. Berger

Advocaten: mrs. Korthals Altes en Hustinx

Verzekering — Motorrijtuigen — Benadeelde — Eigen recht — Excepties — Opgevoerde bromfiets.

De verzekeraar die een overeenkomst sluit ter dekking van de burgerrechtelijke aansprakelijkheid waartoe een bepaald — met merk, bouwjaar en framenummer en met de benaming «bromfiets» aangeduid — motorrijtuig aanleiding kan geven, kan aan de benadeelde niet tegenwerpen dat dit motorrijtuig als gevolg van daaraan aangebrachte wijzigingen op het tijdstip van het sluiten van de verzekering geen bromfiets was of deze hoedanigheid op een later tijdstip vóór de aanrijding heeft verloren.

N.V. G. t/ N.V. W.

Conclusie van de advocaat-generaal W.J.M. Berger

1. In zijn arrest van 23 mei 1986 — tussen de bovenvermelde partijen gewezen — heeft de Hoge Raad der Neder-

landen aan Uw Hof een vraag voorgelegd betreffende de uitleg van art. 11 van de Gemeenschappelijke Bepalingen (zijnde de Gemeenschappelijke Bepalingen behorende bij de Benelux-Overeenkomst betreffende de verplichte aansprakelijkheidsverzekering inzake motorrijtuigen — verder ook wel te noemen de GB —, welke bepalingen zijn aangegeven als gemeenschappelijke rechtsregels ten aanzien waarvan het Benelux-Gerechtshof bevoegdheid is verleend bij het Aanvullend Protocol van 26 september 1968 — zie: Nederlandse Staatswetten Editie Schuurmans en Jordens nr. 156 - 1985).

2. De Hoge Raad heeft de aan de vraagstelling ten grondslag liggende feiten als volgt omschreven:

«3.2.1. Op 5 juli 1977 vond te Halfweg, gemeente Haarlemmerliede en Spaarnwoude, een aanrijding plaats tussen een door A.E. Godlieb bestuurde personenauto en een door Stegeman bestuurd tweewielig voertuig van het merk Kreidler Florett, framenummer 1092819, voorzien van een verzekeringsplaat met nummer TRG 064. Ten gevolge van deze aanrijding, die aan de schuld van Stegeman was te wijten, is de personenauto beschadigd tot een bedrag van f 6.380,26, waarvan door de Goudse als verzekeraar van Godlieb f 6.180,26 aan hem werd uitgekeerd. De Goudse is tot laatstgenoemd bedrag in de rechten getreden, die Godlieb jegens derden ter zake kan doen gelden.

Op 1 juni 1977 is door Winterthur een verzekeringsbewijs als bedoeld in de WAM onder nummer TRG 064 afgegeven aan zekere Jan van Heijningen, dat — bij eventuele verkoop ook aan de koper — tot 1 maart 1978 dekking bood tegen wettelijke aansprakelijkheid veroorzaakt door de bromfiets van het merk Kreidler met framenummer 1092819. Kort voor de aanrijding heeft Stegeman de Kreidler van Van Heijningen gekocht.

Ten tijde van de aanrijding was de Kreidler uitgerust met een verbrandingsmotor met een cilinderinhoud van meer dan 50 cm³ en was deze niet voorzien van trappers door middel waarvan zij kon worden voortbewogen, met het gevolg dat de Kreidler geen bromfiets was in de zin van de wegenverkeerswetgeving, maar een motorfiets waarvoor een kenteken en daarbij behorend kentekenbewijs vereist zijn als bedoeld in art. 9, lid 1, onder 1e en 2e, van de Wegenverkeerswet. Onzeker is of de Kreidler de hoedanigheid van bromfiets al had verloren op 1 juni 1977 dan wel deze heeft verloren op een later tijdstip vóór de aanrijding.

3.2.2. Bij inleidende dagvaarding van 14 maart 1980 heeft de Goudse onder meer Winterthur in rechte betrokken voor de Rechtbank te Amsterdam en de veroordeling van Winterthur gevorderd om op de voet van art. 6 WAM het voormelde geldbedrag aan de Goudse te vergoeden.

Winterthur heeft zich tegen deze vordering verweerd, daartoe aanvoerende:

— dat het hiervoor in 3.2.1 genoemde verzekeringsbewijs de burgerrechtelijke aansprakelijkheid verzekerd hield waartoe een door Van Heijningen of diens rechtsopvolger (Stegeman) in eigendom gehouden bromfiets aanleiding zou kunnen geven;

— dat met betrekking tot een motorfiets waarvoor een kenteken is vereist geen verzekeringsovereenkomst is tot stand gekomen;

— dat, zo al een verzekeringsovereenkomst met betrekking tot een bromfiets heeft bestaan, deze is vervallen door de verandering van de Kreidler in een motorfiets.

3.2.3. De rechtbank heeft bij vonnis van 3 maart 1982 het verweer van Winterthur gegrond bevonden en de vordering van de Goudse afgewezen.

In hoger beroep heeft het Hof te Amsterdam het vonnis van de rechtbank bekrachtigd, zulks — kort samengevat — op de volgende gronden. Weliswaar blijkt uit het feit dat het verzekeringsbewijs het merk, bouwjaar en framenummer vermeldt van het voertuig waarmee de schade is toegebracht, dat de toenmalige eigenaar de Kreidler als bromfiets heeft willen verzekeren en verzekerd houden en dat Winterthur met zodanige verzekering heeft ingestemd, maar niet blijkt dat Winterthur een voertuig heeft willen verzekeren dat geen bromfiets zou zijn of zou blijven; voor een wezenlijk ander voorwerp met een wezenlijk ander risico kan geen wilsovereenstemming worden aangenomen; niet ter zake doet hierbij of de bromfiets de hoedanigheid van bromfiets had verloren op 1 juni 1977 dan wel op een later tijdstip vóór de aanrijding noch ook dat deze hoedanigheid zou kunnen herleven.

3.2.4. Tegen voormeld arrest van het Hof richt zich het beroep in cassatie. Het aangevoerde middel strekt ten betoeg:

(A) dat het feit dat de Kreidler op het tijdstip van het sluiten van de overeenkomst niet zou hebben voldaan aan wettelijke eisen waaraan een motorvoertuig dient te voldoen om bromfiets te zijn, hoogstens kan leiden tot een beroep op art. 251 K. door Winterthur jegens haar verzekerde, of tot enig ander verweer tegen, of regres op haar verzekerde, maar dat het gezien art. 11 WAM niet kan worden tegengeworpen aan de benadeelde; en

(B) dat, zo de veranderingen in de Kreidler na het sluiten van de verzekering maar vóór de aanrijding zijn aangebracht, de verzekering daardoor niet verviel en een dergelijk verval in ieder geval gezien art. 11 WAM niet kan worden tegengeworpen aan de benadeelde.

3.3. De vraag betreffende de uitleg van art. 11 van de Gemeenschappelijke Bepalingen, van de beantwoording waarvan de beoordeling van het middel afhangt, is de volgende:

«Kan de verzekeraar die een overeenkomst sluit ter dekking van de burgerrechtelijke aansprakelijkheid waartoe een bepaalde — met merk, bouwjaar en framenummer aangeduide — bromfiets in het verkeer aanleiding kan geven, aan de benadeelde tegenwerpen dat dit voertuig op het tijdstip van het sluiten van de verzekering geen bromfiets was of dat dit voertuig deze hoedanigheid op een later tijdstip voor de aanrijding heeft verloren?»

3. Het is opmerkelijk, dat het probleem van de opgevoerde (opgefokte) bromfiets en de daarop al dan niet betrekking hebbende w.a.-verzekering eerst thans aan Uw Hof door middel van welhaast identieke vraagstelling wordt voorgelegd en wel ongeveer gelijktijdig door de Rechtbank van Eerste Aanleg te Brussel (zaak A86/2) en de Hoge Raad der Nederlanden in de onderhavige zaak.

De opgevoerde bromfiets speelt reeds lang zijn ominouse rol in het wegverkeer.

Aanvankelijk was het begrip «bromfiets» in de Nederlandse wetgeving omschreven niet met de daarmee te behalen snelheid maar met de internationaal te Genève aanvaarde norm van maximaal 50 cm³ cilinderinhoud en met verwijzing naar alle voor fietsen normale eigenschappen (zie de memorie van antwoord voorafgegaan aan de wet van 23

juni 1952, *Stbl.*, nr. 357, Ed. S&J 68-I, 1984, blz. 5). Uit het eindverslag van de Commissie van de Eerste Kamer (t.a.p.) moge ik nog citeren:

«Naar aanleiding van vragen met betrekking tot rijwielen met hulpmotor antwoordde de Minister, dat 'bromfietsen' met een cilinderinhoud van ten hoogste 50 cm³ inderdaad zonder onderscheid op de rijwielpaden zouden moeten worden toegelaten. Aanvankelijk was ernstig overwogen in die categorie nog onderscheid te maken tussen snelle en langzame typen, voor de controlerende ambtenaren te onderscheiden door een speciaal kenteken. Hiervan werd echter afgezien toen bleek, dat door kleine wijzigingen in het overbrengingsmechanisme, ook door particulieren zelf aan te brengen, de snelheid aanzienlijk zou kunnen worden opgevoerd, waardoor de controle praktisch onmogelijk zou worden. De Minister zegde ten slotte toe, dat door bepalingen in het Wegenverkeersreglement ervoor zal worden gewaakt, dat met 'bromfietsen' niet met op het rijwielpad ontoelaatbare snelheden zal worden gereden.»

Die toegezegde waakzaamheid is kennelijk weinig effectief gebleken. In de Nota van Toelichting op de wijziging van art. 80a van het Wegenverkeersreglement van 6 augustus 1979, *Stbl.*, 479 (Ed. S&J, 68-I, blz. 386) wordt opgemerkt:

«Reeds geruime tijd werd gezocht naar mogelijkheden om effectiever te kunnen optreden tegen het gebruik van bromfietsen waaraan wijzigingen zijn aangebracht die een aanzienlijke snelheidsverhoging tot gevolg hebben (zg. opgevoerde bromfietsen). Tot op heden moet, ten einde te kunnen vaststellen of van zodanige wijzigingen sprake is, tot demontage worden overgegaan. De controle op de zg. opgevoerde bromfietsen vergt een zeer deskundige kennis en is zeer tijdrovend. Inmiddels is een eenvoudig verplaatsbaar apparaat ontwikkeld — een zg. rollentestbank — waarmede op betrekkelijk eenvoudige wijze het met een bepaalde snelheid corresponderende vermogen, dat door een bromfiets wordt afgegeven, kan worden gemeten. Boven een bepaalde waarde kan met zekerheid worden aangenomen dat aan de gecontroleerde bromfiets wijzigingen zijn aangebracht. In verband hiermede is aan artikel 80a, tweede lid, een onderdeel i toegevoegd houdende een verbod voor bromfietsen om een groter vermogen af te geven dan het door de Minister van Verkeer en Waterstaat bij ministerieel besluit vast te stellen vermogen, te meten op een eveneens door de Minister van Verkeer en Waterstaat vast te stellen wijze. Verwacht wordt dat met behulp van de thans ontwikkelde meetapparatuur het euvel van het opvoeren van bromfietsen met aanzienlijk meer succes zal kunnen worden bestreden dan thans het geval is.»

Ik meen, dat deze hooggespannen verwachting niet in vervulling is gegaan. De vorenstaande citaten heb ik mij veroorloofd, omdat, naar mijn oordeel, daaruit twee dingen duidelijk worden. Ten eerste, dat de wetgever een opgevoerde bromfiets blijft aanmerken als te zijn een bromfiets. In de tweede plaats, dat de opgevoerde bromfiets een veelvuldig voorkomend maatschappelijk verschijnsel is. Dit laatste brengt mee, dat de bromfietsassurateur ernstig rekening moet houden met het risico, dat de door hem verzekerde bromfiets opgevoerd is of wellicht zal worden.

4. De definitie van een bromfiets (in België: bromfiets klasse B) is in de Belgische en Nederlandse wetgeving in grote lijn gelijklopend. Ik wijs erop, dat zij in Nederland,

inmiddels is gewijzigd. M.i. is die wijziging niet van invloed op de beantwoording van de door de Hoge Raad gestelde vraag.

De definitie van de bromfiets stoelt in de wetgeving op twee essentiële vereisten: een cilinderinhoud van ten hoogste 50 cm³ en een zodanige constructie, dat daarmee niet sneller kan worden gereden dan 40 km per uur.

In het *Vademecum Autoverzekeringen* schrijft Jan Stas-seyns onder 10.14.4:

«Transformaties die het mogelijk maken de maximum snelheid van een bromfiets te verhogen zijn verboden.

Want zodra een bromfiets klasse B op horizontale weg sneller kan rijden dan 40 km per uur, wordt hij per definitie een motorfiets.»

Uit het hoger opgemerkte zal duidelijk zijn, dat ik het daar niet mee eens ben.

Zodra een bromfiets sneller kan rijden dan veertig kilometer per uur worden de bepalingen van de verkeerswetgeving (en fiscale wetgeving) met betrekking tot een motorfiets van toepassing op die (opgevoerde) bromfiets en zijn berijder. Die opgevoerde bromfiets blijft, zoals hoger reeds betoogd, een bromfiets, zij het dat dat motorvoertuig niet meer voldoet aan de wettelijke definitie en de berijder ervan zich aan de overtreding van een aantal wetsbepalingen schuldig maakt.

In art. 54 van het Reglement verkeersregels en verkeerstekens is o.m. bepaald, dat voor een bromfiets buiten de bebouwde kom een maximumsnelheid van 40 km per uur geldt. Op overtreding van dit voorschrift is in art. 139 straf gesteld. Welnu, wanneer een bromfiets, die harder kan rijden dan 40 km per uur per definitie een motorfiets wordt kan met een bromfiets nimmer in strijd worden gehandeld met gemelde wetsbepaling.

5. In het licht van het vorenstaande moge ik mij een kanttekening bij de voorliggende vraag van de Hoge Raad veroorloven. Ook de Hoge Raad spreekt van een bromfiets, die geen bromfiets (meer) was. Duidelijk is, dat hier bedoeld wordt op de bromfiets, zoals deze in de wet is gedefinieerd en waarvoor in de wet afzonderlijke regelingen zijn gegeven naast die met betrekking tot andere motorrijtuigen.

6. Zoals de Advocaat-Generaal Ten Kate in zijn conclusie voorafgaande aan het onderhavig arrest van de Hoge Raad heeft opgemerkt, heeft het Gerechtshof te Amsterdam het voorliggend vraagstuk aan de regels van het verzekeringsrecht getoetst. Ook in de in kopie overgelegde Belgische jurisprudentie worden, naar het mij voorkomt, te zeer de verzekeringsrechtelijke aspecten op de voorgrond gesteld. Ik moge te dezen volstaan met te verwijzen naar voormelde conclusie, de stukken van het geding voor Uw Hof, waaronder met name de pleitnotities. Zie ook met name het artikel van Herman Cousy, *Jura Falconis*, 1983-84, 401 e.v.

Met de advocaat-generaal Ten Kate vraag ik mij af of deze benadering van het vraagstuk uit een oogpunt van verzekeringsrecht het meest gelukkige kan worden genoemd.

Ik meen van niet, omdat de bepalingen van de WAM in navolging van de GB een rechtstreekse inbreuk vormen op het (nationale) verzekeringsrecht.

Het vorderingsrecht van de benadeelde vindt zijn grondslag in de wet en niet in de verzekeringsovereenkomst.

8. Ik wijs erop — ten overvloede — dat de GB in het

bijzonder de strekking hebben de rechten van de slachtoffers van verkeersongevallen veilig te stellen. In de considerans van de Benelux-overeenkomst betreffende de verplichte aansprakelijkheidsverzekering inzake motorrijtuigen is deze strekking aldus verwoord:

«Van mening zijnde, dat er aanleiding bestaat om de rechten van de slachtoffers van ongevallen, welke door motorrijtuigen op hun grondgebied worden veroorzaakt, door de invoering van een stelsel van verplichte verzekering te waarborgen.»

De grondslag van die waarborg is neergelegd in de GB. De Verdragsluitende Partijen hebben zich verbonden hun nationale wetgeving op de verplichte verzekering tegen de burgerrechtelijke aansprakelijkheid waartoe motorrijtuigen aanleiding kunnen geven aan die GB aan te passen. In Nederland is dat de WAM.

5. Duidelijkheidshalve laat ik hier enkele artikelen volgen, welke, naar mijn mening, voor de oplossing van de onderhavige zaak in het oog moeten worden genomen.

Art. 1 Voor de toepassing van deze wet worden verstaan : onder motorrijtuigen : rij- of voertuigen, bestemd om zich over de grond te bewegen en die door een mechanische kracht kunnen worden gedreven, zonder aan spoorstaven te zijn gebonden ; al hetgeen aan het rij- of voertuig is gekoppeld, wordt als een deel daarvan aangemerkt ;

onder verzekerden : zij wier aansprakelijkheid overeenkomstig de bepalingen van deze wet is gedekt ;

onder benadeelden : zij die schade hebben geleden welke grond oplevert voor toepassing van deze wet, alsmede hun rechtverkrijgenden...

Art. 2, § 1. Tot het verkeer op de openbare weg en op terreinen die (enz.), worden motorrijtuigen slechts toegelaten, indien de burgerrechtelijke aansprakelijkheid, waartoe zij aanleiding kunnen geven, gedekt is door een verzekering welke aan de bepalingen van deze wet beantwoordt.

Art. 6, § 1. De Verzekering geeft aan de benadeelde een eigen recht tegen de verzekeraar.

En dan tenslotte het in deze zaak centraal staande artikel 11 : Geen uit de wet of de overeenkomst van verzekering voortvloeiende nietigheid, exceptie of verval kan door een verzekeraar aan een benadeelde worden tegengeworpen.

9. Uit deze bepalingen volgt dat, indien de benadeelde het hem bij de wet toegekende eigen recht tegen de verzekeraar wil doen gelden, er een verzekering van kracht moet zijn, die de burgerrechtelijke aansprakelijkheid van het betreffende motorvoertuig dekt. De artt. 6, j° 11 brengen dit mede. Daarbij valt met name in het oog te houden, dat — zoals reeds hoger opgemerkt — het vorderingsrecht van de benadeelde stoelt op de wet en niet op de verzekeringsovereenkomst. Er had ook voor een ander systeem gekozen kunnen worden, zoals bijv. een derde-beding of een begunstigingsclausule in de overeenkomst tussen de verzekeraar en de verzekeringnemer, in welke gevallen de vordering van de benadeelde de lotgevallen van de verzekeringsovereenkomst zou volgen. De wetgever heeft dat niet gewild.

Integendeel : alleen dan wanneer er geen verzekering is, is er geen verzekeraar en kan er voor een eigen recht van de benadeelde geen plaats zijn.

10. Uit de parlementaire stukken citeer ik nog het volgende met betrekking tot art. 11 WAM (Ed. P&J 156, 1985, blz. 30 en 31) :

«De verzekeraar kan zich tegenover de benadeelde beroe-

pen op procesrechtelijke excepties, waar de verzekerde geheel buiten staat, eveneens op de vervaltermijn van het negende lid van art. 31 Wegenverkeerswet, indien de aansprakelijkheid van de verzekerde daarop is gegrond.

Geen beroep kan hij echter doen op de nietigheden welke volgens het Burgerlijk Wetboek iedere overeenkomst kunnen treffen of op de nietigheid voortvloeiende uit art. 251 K., dan wel op een exceptie, ontleend aan art. 276 van dit wetboek. Evenmin staat hem een beroep open op een polisbeding dat de verzekeraar van zijn aansprakelijkheid zou ontheffen. Tenslotte zal de verzekeraar tegenover de benadeelde evenmin een beroep kunnen ontlenen aan formele excepties, voor zover een daartoe strekkend beding in de polis is opgenomen, bv. een arbitragebeding of een bewijsregeling.

Wel zal uiteraard een verzekeraar er een beroep op kunnen doen dat de schade geen verband houdt met het verzekerde risico, bv. indien de verzekerde het ongeval heeft veroorzaakt met een niet verzekerd motorrijtuig of indien de benadeelde overeenkomstig art. 3 of 4 is uitgesloten van het recht op uitkering.» (M.v.T.)

«Ook het geval van een door een onbevoegde — in naam van een verzekeringnemer — gesloten overeenkomst valt onder art. 11 : de verzekeraar kan zich niet beroepen op het gebrek aan toestemming van de onbevoegd vertegenwoordigde tot het sluiten der overeenkomst, daar dit een verweer is dat voortvloeit uit de wettelijke bepalingen der overeenkomst» (M.v.A. II).

11. Wanneer ik nu het feitencomplex, dat de Hoge Raad aan zijn vraagstelling ten grondslag heeft gelegd in het licht van vorenstaand betoog nader bezie dan blijkt, dat er in casu een met merk, bouwjaar en framenummer aangeduide bromfiets was met betrekking waartoe de verzekeraar een overeenkomst had gesloten ter dekking van de burgerrechtelijke aansprakelijkheid waartoe deze bromfiets in het verkeer aanleiding kon geven. Wanneer ik nu mede in aanmerking neem, dat de WAM c.q. de GB slechts motorrijtuigen kennen en de bromfiets een motorrijtuig is dan volgt daaruit zonder meer dat de door de Hoge Raad aan Uw Hof voorgelegde vraag ontkennend moet worden beantwoord.

Immers de aanduiding bromfiets speelt te dezen tegenover de benadeelde geen rol. Voorwerp van de verzekering is immers een duidelijk geïdentificeerd motorrijtuig, waaraan niet kan afdoen, dat partijen bij de verzekeringsovereenkomst dat motorrijtuig de wettelijke qualificatie «bromfiets» hebben gegeven evenzomin dat die bromfiets al dan niet (meer) aan die wettelijke qualificatie voldoet. Een opgevoerde bromfiets is geen wezenlijk ander voorwerp. In casu was en bleef het verzekerd voorwerp de bromfiets van het merk Kreidler met framenummer 1092819. Het betrokken voertuig blijft immers dat bepaalde motorrijtuig waarbij ik ervan mag uitgaan, dat de burgerrechtelijke aansprakelijkheid, waartoe het aanleiding kan geven, gedekt is door een verzekering welke aan de bepalingen van de WAM beantwoordt.

Dat het verzekerd *risico* niet dat is wat de verzekeraar voor ogen stond, is iets dat de benadeelde niet regardeert.

12. Ik geef toe, dat ik in het vorenstaande de verzekeringsrechtelijke en verzekeringstechnische aspecten van de onderhavige problematiek ter zijde heb geschoven. Ik heb dat weloverwogen gedaan, omdat — zoals gezegd — de WAM in navolging van de GB een rechtstreekse inbreuk op

dat verzekeringsrecht vormt. Men moet die consequentie aanvaarden. Een andere beantwoording van de door Hoge Raad gestelde vraag dan die in ontkennende zin, zou, naar mijn oordeel, vanuit de optiek van de WAM niet aanvaardbaar zijn. Ik moge te dezen andermaal verwijzen naar het artikel van Herman Cousy. In zijn paragrafen 13 en 14 verliest hij overigens, naar mijn oordeel — zoals ook in de onderhavige zaak is gebeurd — uit het oog, dat al het gedeekavel over bromfietsen met opgevoerde motor in feite neerkomt op een woordenspel en op het negeren van de omstandigheid dat een bromfiets een motorrijtuig is en blijft. De WAM kent slechts motorrijtuigen. Of een bromfiets van wettelijke identiteit verandert en naar de regels van de wet tot motorfiets wordt is voor het vorderingsrecht van de benadeelde van geen belang, omdat deze uitsluitend te maken heeft met het verzekerde motorrijtuig, waarbij het onverschillig is of dat motorrijtuig een al dan niet opgevoerde (opgefoekte) bromfiets is.

Tenslotte is het een algemeen bekend fenomeen dat bromfietsen worden opgevoerd. Het lijkt mij dan ook juist dat de verzekeraars te dezen — het hen bepaald niet onbekende — risico dragen. Voor het waarborgfonds is m.i. in casu geen taak weggelegd.

13. Slotsom. Ik meen dat de door de Hoge Raad voorgelegde vraag aldus moet worden beantwoord:

De verzekeraar die een overeenkomst sluit ter dekking van de burgerrechtelijke aansprakelijkheid waartoe een bepaalde — met merk, bouwjaar en framenummer aangeduide — bromfiets in het verkeer aanleiding kan geven, kan aan de benadeelde niet tegenwerpen dat dit voertuig op het tijdstip van het sluiten van de verzekering geen bromfiets (conform de wettelijke definitie) was of dat dit voertuig deze hoedanigheid op een later tijdstip vóór de aanrijding heeft verloren.

Arrest

1. Gezien het voor eensluidend gewaarmerkte afschrift van het arrest van de Hoge Raad der Nederlanden van 23 mei 1986, gewezen in de zaak van de naamloze vennootschap Goudse Verzekering Maatschappij N.V. tegen de naamloze vennootschap «Winterthur» Zwitserse Verzekering Maatschappij N.V., waarbij overeenkomstig artikel 6 van het Verdrag betreffende de instelling en het statuut van een Benelux-Gerechtshof aan dit Hof een vraag van uitleg is gesteld met betrekking tot artikel 11 van de Gemeenschappelijke Bepalingen behorende bij de Benelux-Overeenkomst betreffende de verplichte aansprakelijkheidsverzekering inzake motorrijtuigen;

Ten aanzien van de feiten

2. Overwegende dat de procedure die tot voormeld arrest van de Hoge Raad heeft geleid, kan worden samengevat als volgt:

— De Goudse heeft bij exploit van 14 maart 1980 Winterthur gedagvaard voor de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam tot vergoeding van door een aanrijding veroorzaakte schade.

— Nadat Winterthur tegen die vordering verweer had gevoerd, heeft de rechtbank bij vonnis van 3 maart 1982 de vordering afgewezen.

— Tegen dit vonnis heeft de Goudse hoger beroep ingesteld bij het Gerechtshof te Amsterdam.

— Bij arrest van 7 juni 1984 heeft dat Hof het vonnis van de rechtbank bekrachtigd.

— De Goudse heeft tegen het arrest van het Hof beroep in cassatie ingesteld. Voormeld arrest van de Hoge Raad is op dit beroep gewezen.

3. Overwegende dat de Hoge Raad de relevante feiten als volgt heeft omschreven:

Op 5 juli 1977 vond te Halfweg, gemeente Haarlemmerliede en Spaarnwoude, een aanrijding plaats tussen een door A.E. Godlieb bestuurde personenauto en een door Stegeman bestuurd tweewielig voertuig van het merk Kreidler Florett, framenummer 1092819, voorzien van een verzekeringsplaat met nummer TRG 064. Ten gevolge van deze aanrijding, die aan de schuld van Stegeman was te wijten, is de personenauto beschadigd tot een bedrag van f 6.380,26, waarvan door de Goudse als verzekeraar van Godlieb f 6.180,26 aan hem werd uitgekeerd. De Goudse is tot laatstgenoemd bedrag in de rechten getreden, die Godlieb jegens derden ter zake kan doen gelden.

Op 1 juni 1977 is door Winterthur een verzekeringsbewijs als bedoeld in de WAM onder nummer TRG 064 afgegeven aan zekere Jan van Heijningen, dat — bij eventuele verkoop ook aan de koper — tot 1 maart 1978 dekking bood tegen wettelijke aansprakelijkheid veroorzaakt door de bromfiets van het merk Kreidler met framenummer 1092819. Kort voor de aanrijding heeft Stegeman de Kreidler van Van Heijningen gekocht.

Ten tijde van de aanrijding was de Kreidler uitgerust met een verbrandingsmotor met een cylinderinhoud van meer dan 50 cm³ en was deze niet voorzien van trappers door middel waarvan zij kon worden voortbewogen, met het gevolg dat het motorrijtuig geen bromfiets was in de zin van de wegenverkeerswetgeving, maar een motorfiets waarvoor een kenteken en daarbij behorend kentekenbewijs vereist zijn als bedoeld in artikel 9, lid 1, onder 1e en 2e, van de Wegenverkeerswet. Onzeker is of de Kreidler de hoedanigheid van bromfiets als evenbedoeld al had verloren op 1 juni 1977 dan wel deze heeft verloren op een later tijdstip vóór de aanrijding.

Bij inleidende dagvaarding van 14 maart 1980 heeft de Goudse onder meer Winterthur in rechte betrokken voor de Rechtbank te Amsterdam en de veroordeling van Winterthur gevorderd om op de voet van artikel 6 WAM het voormelde geldbedrag aan de Goudse te vergoeden.

Winterthur heeft zich tegen deze vordering verweerd, daartoe aanvoerende:

— dat het hiervoor genoemde verzekeringsbewijs de burgerrechtelijke aansprakelijkheid verzekerd hield waartoe een door Van Heijningen of diens rechtsopvolger (Stegeman) in eigendom gehouden bromfiets aanleiding zou kunnen geven;

— dat met betrekking tot een motorfiets waarvoor een kenteken is vereist geen verzekeringsovereenkomst is tot stand gekomen;

— dat, zo al een verzekeringsovereenkomst met betrekking tot een bromfiets heeft bestaan, deze is vervallen door de verandering van de Kreidler in een motorfiets.

De rechtbank heeft bij vonnis van 3 maart 1982 het verweer van Winterthur gegrond bevonden en de vordering van de Goudse afgewezen.

In hoger beroep heeft het Hof te Amsterdam het vonnis van de rechtbank bekrachtigd, zulks — kort samengevat —

op de volgende gronden. Weliswaar blijkt uit het feit dat het verzekeringsbewijs het merk, bouwjaar en framenummer vermeldt van het voertuig waarmee de schade is toegebracht, dat de toenmalige eigenaar de Kreidler als bromfiets heeft willen verzekeren en verzekerd houden en dat Winterthur met zodanige verzekering heeft ingestemd, maar niet blijkt dat Winterthur een voertuig heeft willen verzekeren dat geen bromfiets zou zijn of zou blijven; voor een wezenlijk ander voorwerp met een wezenlijk ander risico kan geen wilsovereenstemming worden aangenomen; niet ter zake doet hierbij of de bromfiets de hoedanigheid van bromfiets al had verloren op 1 juni 1977 dan wel op een later tijdstip vóór de aanrijding noch ook dat deze hoedanigheid zou kunnen herleven.

Tegen voormeld arrest van het Hof richt zich het beroep in cassatie. Het aangevoerde middel strekt ten betoge:

(A) dat het feit dat de Kreidler op het tijdstip van het sluiten van de overeenkomst niet zou hebben voldaan aan wettelijke eisen waaraan een motorvoertuig dient te voldoen om bromfiets te zijn, hoogstens kan leiden tot een beroep op artikel 251 K. door Winterthur jegens haar verzekerde, of tot enig ander verweer tegen, of regres op haar verzekerde, maar dat het gezien artikel 11 WAM niet kan worden tegengeworpen aan de benadeelde; en

(B) dat, zo de veranderingen in de Kreidler na het sluiten van de verzekering maar vóór de aanrijding zijn aangebracht, de verzekering daardoor niet verviel en een dergelijk verval in ieder geval gezien artikel 11 WAM niet kan worden tegengeworpen aan de benadeelde.

Ten aanzien van het verloop van het geding

4. Overwegende dat de Hoge Raad de navolgende vraag heeft gesteld met betrekking tot de uitleg van artikel 11 van de hiervoren onder 1. genoemde Gemeenschappelijke Bepalingen:

«Kan de verzekeraar die een overeenkomst sluit ter dekking van de burgerrechtelijke aansprakelijkheid waartoe een bepaalde — met merk, bouwjaar en framenummer aangeduide — bromfiets in het verkeer aanleiding kan geven, aan de benadeelde tegenwerpen dat dit voertuig op het tijdstip van het sluiten van de verzekering geen bromfiets was of dat dit voertuig deze hoedanigheid op een later tijdstip vóór de aanrijding heeft verloren?»

(...)

Ten aanzien van het recht

9. Overwegende dat de op 24 mei 1966 te Luxemburg ondertekende Benelux-Overeenkomst betreffende de verplichte aansprakelijkheidsverzekering inzake motorrijtuigen, zoals uit haar preambule blijkt, tot uitgangspunt heeft dat er aanleiding bestaat om de rechten van de slachtoffers van ongevallen welke door motorrijtuigen worden veroorzaakt, door de invoering van een stelsel van verplichte verzekering te waarborgen;

10. dat artikel 2 van de bij die overeenkomst behorende Gemeenschappelijke Bepalingen in zijn eerste paragraaf de eigenaar van een motorrijtuig die daarmee aan het verkeer wenst deel te nemen, verplicht de burgerrechtelijke aansprakelijkheid waartoe dat motorrijtuig alsdan aanleiding kan geven, te doen dekken door een aan de Gemeenschappelijke Bepalingen beantwoordende verzekering, terwijl de artikelen 3 en 4 van deze bepalingen deze verplichting in dier voege nader uitwerken dat in artikel 3 wordt aangegeven wat de verzekering moet dekken, terwijl artikel 4 limi-

tatief opsomt welke uitsluitingen geoorloofd zijn;

11. dat artikel 6, § 1, van de Gemeenschappelijke Bepalingen inhoudt dat de verzekering aan de benadeelde een eigen recht tegen de verzekeraar geeft, en voorts artikel 11, § 1, bepaalt dat geen uit de wet of de overeenkomst van verzekering voortvloeiende nietigheid, exceptie of verval door een verzekeraar aan een benadeelde kan worden tegengeworpen, terwijl artikel 12 preciseert in welke gevallen en onder welke voorwaarden de verzekeraar zich tegenover de benadeelde kan beroepen op de beëindiging, de nietigverklaring, de ontbinding of de schorsing van de verzekeringsovereenkomst of van de dekking;

12. dat de Gemeenschappelijke Toelichting bij voormelde Benelux-Overeenkomst met betrekking tot artikel 3 de nadruk erop legt dat de verzekering een zeer ruime strekking heeft, en met betrekking tot artikel 4 dat de contractsvrijheid wordt beperkt door de limitatieve opsomming van de risico's die uitgesloten kunnen worden; dat deze toelichting met betrekking tot artikel 6 vooropstelt dat de verplichte verzekering vóór alles een maatregel ter bescherming van de benadeelden is, en ten aanzien van artikel 11 van die bepalingen erop wijst dat de waarborgen die een wet op de verplichte verzekering aan verkeersslachtoffers biedt, niet ten volle doel zouden treffen indien de excepties die de verzekeraar aan zijn verzekerde kan tegenwerpen, ook aan de slachtoffers zouden kunnen worden tegengeworpen; dat die toelichting met betrekking tot artikel 13 nog inhoudt dat bedingen in een verzekeringspolis, die ten doel mochten hebben de rechten van benadeelden te beknotten, aan dezen niet kunnen worden tegengeworpen;

13. dat de Gemeenschappelijke Toelichting met betrekking tot artikel 11 van de Gemeenschappelijke Bepalingen voorts vermeldt dat de verplichting van de verzekeraar tegenover de benadeelde eveneens zal bestaan in geval van verzwijgingen of valse verklaringen of in geval van verzwaring van het risico gedurende het tijdvak waarover de verzekering loopt;

14. dat die toelichting daaraan onder meer het volgende toevoegt: «Op de bepalingen die thans hieromtrent in de wetten van de drie landen bestaan, zal slechts tegenover de nalatige verzekeringnemer een beroep kunnen worden gedaan (Belgische wet, artikelen 9 en 31; Luxemburgse wet, artikelen 8 en 32; Nederlands Wetboek van Koophandel, artikel 251). Een en ander vloeit bovendien voort uit artikel 12.»;

15. dat vrijwel gelijklopende passages reeds voorkwamen in de toelichting vervat in het op 4 juni 1954 aan de regering aangeboden Verslag van de Belgisch-Nederlands-Luxemburgse Studiecommissie tot eenmaking van het recht;

16. dat uit een en ander moet worden afgeleid dat de partijen bij de Benelux-Overeenkomst het belang van een zo effectief mogelijke bescherming van de verkeersslachtoffers zwaarder hebben willen laten wegen dan het belang van de verzekeraars om de risico's welke zij overnemen, te kunnen begrenzen;

17. dat artikel 6 van de Gemeenschappelijke Bepalingen weliswaar veronderstelt dat een — aan die bepalingen beantwoordende — verzekering bestaat die op het schadeveroorzakende motorrijtuig betrekking heeft; dat evenwel, gelet op het voorgaande, aan het aannemen ten opzichte van de benadeelde van het bestaan van een verzekering als

bedoeld in artikel 6, § 1, niet in de weg staat de omstandigheid dat in de verhouding tussen de verzekeraar en de verzekerde de verzekeringsovereenkomst naar de regels van het gemene recht niet geldig is, en evenmin de omstandigheid dat deze verzekeringsovereenkomst onvoldoende dekking geeft (behoudens in geval van een toegestane uitsluiting als bedoeld in artikel 4);

dat daaraan niet afdoet dat de verzekeraar wel aan de benadeelde zal kunnen tegenwerpen — binnen de door artikel 12 getrokken grenzen — de beëindiging, de nietigverklaring, de ontbinding en de schorsing van de overeenkomst of van de dekking, een en ander in de zin van § 1 van dit artikel;

18. dat mitsdien niet aan een benadeelde kan worden tegengeworpen dat het in het verzekeringscontract omschreven motorrijtuig ten tijde van het sluiten van het contract eigenschappen had die afweken van de door of namens de verzekerde verstrekte gegevens, ook al zouden de afwijkende eigenschappen van het motorrijtuig voor de verzekeraar een groter risico meebrengen dan uit de hem vóór het aangaan van de verzekering opgegeven eigenschappen kon voortvloeien en ook al zou het motorrijtuig daardoor in een andere wettelijke categorie vallen;

19. dat evenmin aan een benadeelde kan worden tegengeworpen dat het in de verzekeringsovereenkomst omschreven motorrijtuig na het sluiten van de verzekering doch vóór het schadeveroorzakende ongeval zodanig is gewijzigd dat het gebruik ervan voor de verzekeraar een groter risico meebrengt dan het gebruik in de oorspronkelijke toestand of dat het motorrijtuig daardoor in een andere wettelijke categorie valt;

20. Overwegende derhalve dat, wanneer aan een als bromfiets gefabriceerd motorrijtuig wijzigingen zijn aangebracht waardoor het niet meer beantwoordt aan de wettelijke omschrijving van een bromfiets, het motorrijtuig weliswaar niet meer overeenkomt met de voor het aangaan van de verzekering gegeven omschrijving van het motorrijtuig dat tot de aansprakelijkheid waartegen de verzekering dekking biedt, aanleiding kan geven, doch de gevolgen van die wijzigingen voor de geldigheid van de verzekering of voor de omvang van de dekking niet aan de benadeelde kunnen worden tegengeworpen;

21. Overwegende dat de uitlegging van de polis, die aan de nationale feitenrechter staat, aan het hiervoren gezegde niet kan afdoen, nu de hiervoren omschreven gevolgen ten behoeve van de derde benadeelde door de Gemeenschappelijke Bepalingen worden verbonden aan het enkele bestaan van de verzekeringsovereenkomst met betrekking tot het ter sprake zijnde motorrijtuig;

22. dat uit het hiervoren overwogene volgt dat de vraag van de Hoge Raad ontkennend moet worden beantwoord;

(...)

Verklaart voor recht

28. Artikel 11 van de Gemeenschappelijke Bepalingen, in samenhang met de artikelen 3, 4, 6 en 12 van die bepalingen, moet aldus worden uitgelegd dat de verzekeraar die een overeenkomst sluit ter dekking van de burgerrechtelijke aansprakelijkheid waartoe een bepaald — met merk, bouwjaar en framenummer en met de benaming «bromfiets» aangeduid — motorrijtuig aanleiding kan geven, aan de benadeelde niet kan tegenwerpen dat dit motorrijtuig als gevolg van daaraan aangebrachte wijzigingen op het tijd-

stip van het sluiten van de verzekering geen bromfiets was of deze hoedanigheid op een later tijdstip vóór de aanrijding heeft verloren.

NOOT—Vgl. Cass., 8 november 1984, *R.W.*, 1984-85, 2975, *Arr. Cass.*, 1984-85, nr. 156. Zie ook Cass., 9 mei 1984, *R.W.*, 1984-85, 1950, *Arr. Cass.*, 1983-84, nr. 517; 25 november 1985, *Arr. Cass.*, 1985-86, nr. 207; 5 februari 1986, *R.W.*, 1986-87, 342, *Arr. Cass.*, 1985-86, nr. 360.

HOF VAN CASSATIE

VAKANTIEKAMER — 13 AUGUSTUS 1987

Voorzitter: de h. Bosly

Raadshoer-rapporteur: de h. Sace

Advocaat-generaal: de h. Piret

Voorlopige hechtenis — Onderzoeksgerechten — Mededeling van dossier.

Krachtens art. 5 van de wet op de voorlopige hechtenis moet het dossier dat gedurende twee dagen ter griffie ter beschikking gesteld wordt van de raadsman van de verdachte, alleen alle stukken bevatten waaruit de voortgang van het onderzoek naar de aan de verdachte verweten feiten blijkt en waarover de onderzoeksrechter onmiddellijk kan beschikken.

H.

Gelet op het bestreden arrest, op 12 juni 1987 gewezen door het Hof van Beroep te Bergen, kamer van inbeschuldigingstelling;

Overwegende dat het arrest, met bevestiging van de beroepen beslissing, de handhaving beveelt van de voorlopige hechtenis van eiser die ervan verdacht wordt dader, mededader te zijn van of medeplechtig te zijn aan moord;

(...)

Over het tweede middel: dat de autopsieverslagen en met name de eerste verslagen van het gerechtelijk geneeskundig deskundigenonderzoek van dokter Desoignies, die door de met het onderzoek belaste magistraat aangewezen was, ontbraken in het dossier van de rechtspleging voor het hof van assisen, dat op 12 juni 1987 was neergelegd vóór de terechtzitting van het hof van beroep, kamer van inbeschuldigingstelling,

terwijl, eerste onderdeel, artikel 5 van de wet op de voorlopige hechtenis bepaalt dat vóór de dag vastgesteld voor de verschijning in de raadkamer of in de kamer van inbeschuldigingstelling het dossier gedurende twee dagen op de griffie ter beschikking gesteld wordt van de raadslieden van de verdachte en het aan de raadslieden van de verdachte mede te delen dossier alle stukken moet bevatten waaruit de voortgang van het onderzoek blijkt en inzonderheid alle overtuigingsstukken waarover de onderzoeksrechter onmiddellijk kan beschikken; de verslagen van het gerechtelijk geneeskundig deskundigenonderzoek, meer bepaald de autopsieverslagen die in verband met het in juni 1986 aan het Hof van Assisen te Henegouwen voorgelegde dossier

zijn neergelegd, essentiële overtuigingsstukken waren waarover de onderzoeksrechter onmiddellijk kon beschikken, zodat laatstgenoemde verplicht was die stukken ten minste achtenveertig uur vóór het debat dat over de maandelijkse bevestiging van de voorlopige hechtenis op tegenspraak zou worden gevoerd voor de raadkamer en de kamer van inbeschuldigingstelling, te voegen en ter griffie neer te leggen; het recht van verdediging van eiser dus is miskend, aangezien het volledige dossier van de voor het hof van assisen gevoerde rechtspleging, en meer bepaald alle stukken betreffende de op het slachtoffer in 1984 uitgevoerde autopsie en expertise, ontbraken in het aan de raadkamer en de kamer van inbeschuldigingstelling voorgelegde dossier van de tegen eiser gevoerde rechtspleging;

(...)

Overwegende dat het dossier, dat krachtens artikel 5 van de wet op de voorlopige hechtenis gedurende twee dagen ter griffie ter beschikking gesteld wordt van de raadsman van de verdachte, alleen alle stukken moet bevatten waaruit de voortgang van het onderzoek naar de aan de verdachte verweten feiten blijkt en waarover de onderzoeksrechter onmiddellijk kan beschikken;

Overwegende dat het arrest, zonder dienaangaande te worden bekritiseerd, vermeldt «dat het dossier, dat vóór de dag vastgesteld voor de verschijning van de verdachte voor de onderzoeksgerechten ter beschikking moet worden gesteld van de raadsman van de verdachte, in de loop van het opsporingsonderzoek alleen het geheel van die stukken moet bevatten waarover de onderzoeksrechter op het ogenblik van de ter inzagelegging onmiddellijk kan beschikken, met uitsluiting van alle stukken waarover de onderzoeksrechter, ten gevolge van de uitvoering van aan de gang zijnde onderzoeksverrichtingen, niet kan beschikken»; dat het aldus vaststelt dat inzonderheid het autopsieverslag — het enige stuk waarop de voor eiser ter zitting van het hof van beroep, kamer van inbeschuldigingstelling, neergelegde conclusie betrekking had — wegens de uitvoering van bepaalde onderzoeksverrichtingen, niet onmiddellijk ter beschikking was van de onderzoeksrechter; dat het aldus de beslissing volgens welke de rechtspleging regelmatig was, naar recht verantwoordt;

(...)

NOOT—De tervisielegging van het strafdossier

1. Reeds eerder wezen we op de verplichting voor de onderzoeksrechter alle stukken, met inbegrip van de overtuigingsstukken, ter inzage mee te delen, wanneer de wet de mededeling van het strafdossier voorschrijft (A. Vandeplass, «Kanttekeningen bij de wet op de voorlopige hechtenis», *R.W.*, 1974-75, 1893, nr. 15).

In het onderhavige arrest heeft het Hof van Cassatie zijn traditionele rechtspraak bevestigd (Cass., 22 juli 1926, *Pas.*, 1927, I, 48; Cass., 16 november 1926, *Pas.*, 1927, I, 89).

2. Het recht van inzage dient echter met redelijkheid te worden beoordeeld en de onderzoeksrechter kan natuurlijk zijn onderzoek niet staken om de verdediging ter wille te zijn. Bescheiden die aan de deskundige zijn meegedeeld, kantschriften die bij de opsporingsambtenaren zijn, proces-verbaal die zelfs aan de onderzoeksrechter nog niet zijn

overhandigd moeten niet worden meegedeeld aan de raadsman van de verdachte.

3. Van de onderzoeksrechter wordt verwacht dat hij zich fair gedraagt t.a.v. de verdediging en dat hij geen stukken achterhoudt, dat hij geen bescheiden met de gerechtelijke politie meegeeft of geen overtuigingsstukken aan een laboratorium toevertrouwt met het oogmerk de verdachte te misleiden of hem te beletten kennis te nemen van deze stukken.

De kamer van inbeschuldigingstelling kan krachtens artikel 235 Sv. controle uitoefenen, zich de stukken doen overleggen en beschikken zoals het behoort. Ter zake had de kamer van inbeschuldigingstelling vastgesteld dat het autopsieverslag wegens de uitvoering van bepaalde onderzoeksverrichtingen niet onmiddellijk ter beschikking was van de onderzoeksrechter.

4. Het Hof van Cassatie heeft uit deze vaststelling van de kamer van inbeschuldigingstelling terecht afgeleid dat wel degelijk in feite werd onderzocht waarom bepaalde stukken zich niet in het ter visie gelegde dossier bevonden.

Kan men van de onderzoeksrechter eisen dat hij van bepaalde, zeer belangrijke stukken, waarmee de beschuldiging staat of valt, een afschrift bij het strafdossier zou voegen indien dit uitzonderlijk belangrijk stuk om een of andere reden tijdelijk onbeschikbaar wordt? Of moet men een dergelijke verplichting beperken tot de gevallen waarin de verdediging dit uitdrukkelijk, maar tijdig heeft aangevraagd? Wellicht kan de wetgever hier nuttig werk verrichten ter bescherming van het recht van verdediging...

A. Vandeplass

HOF VAN CASSATIE

2e KAMER — 23 SEPTEMBER 1987

Voorzitter: de h. Screvens

Afdelingsvoorzitter-rapporteur: de h. Stranard

Advocaat-generaal: de h. Velu

Advocaten: mrs. Fierens en De Bruyn

Douane en accijnzen — Betaling van ontdoken rechten.

De burgerlijke rechtsvordering van het Bestuur tot betaling van de ontdoken rechten vloeit niet voort uit het misdrijf, doch vindt haar rechtstreekse grondslag in de wet die de verplichting tot betaling van de rechten oplegt.

Art. 283 van de algemene wet inzake douane en accijnzen bepaalt dat, wanneer de overtredingen, fraudes, misdrijven of misdaden, in de artt. 281 en 282 bedoeld, tevens tot betaling van rechten of accijnzen aanleiding geven, de kennisneming daarvan tot de bevoegdheid van de strafrechter behoort, die aldus, los van de strafvordering, kennis neemt van een burgerlijke rechtsvordering.

K. t/ Belgische Staat

Gelet op het bestreden arrest, op 18 februari 1987 door het Hof van Beroep te Brussel gewezen;

Over het door verweerster tegen de voorziening aange-

voerde *middel van niet-ontvankelijkheid*, hieruit afgeleid dat de voorziening gericht is tegen een beslissing die geen eindbeslissing is in de zin van artikel 416 van het Wetboek van Strafvordering, aangezien het bestreden vonnis geen veroordeling tot betaling van de litigieuze belasting heeft uitgesproken, een heropening van de debatten dienaangaande heeft bevolen en de kosten van het hoger beroep heeft aangehouden en dat, inzake douane en accijnzen, de strafvordering wegens overtreding van de belastingwetten en de burgerlijke rechtsvordering tot betaling van de ontdoken rechten door het bestuur van financiën worden ingesteld en dat wanneer, zoals ten deze, de strafvordering en de rechtsvordering tot betaling van de ontdoken rechten terzelfder tijd en ten verzoeken van dezelfde voor de strafrechter worden ingesteld, het vonnis op de ene vordering niet kan worden gescheiden van het vonnis op de andere:

Overwegende dat de burgerlijke rechtsvordering van het bestuur tot betaling van de ontdoken rechten niet voortvloeit uit het misdrijf, doch haar rechtstreekse grondslag vindt in de wet die de verplichting tot betaling van de rechten oplegt; dat artikel 283 van de algemene wet inzake douane en accijnzen bepaalt dat, wanneer de overtredingen, fraudes, misdrijven of misdaden, in de artikelen 281 en 282 bedoeld, tevens tot betaling van rechten of accijnzen aanleiding geven, de kennisneming daarvan tot de bevoegdheid van de strafrechter behoort die aldus, los van de strafvordering, kennis neemt van een burgerlijke rechtsvordering;

Dat het middel van niet-ontvankelijkheid niet kan worden aangenomen;

(...)

NOOT—*Betaling van ontdoken rechten inzake douane en accijnzen*

1. Luidens art. 249 van de wet van 22 augustus 1822 behoort de kennisneming van de civielrechtelijke vordering betreffende de betaling van rechten of accijnzen tot de bevoegde strafrechter, zelfs in geval van vrijspraak van de verdachte (Cass., 25 januari 1972, *R.W.*, 1972-73, 1227; Cass., 14 juni 1977, *Pas.*, 1977, I, 1051).

2. De bevoegdheid van de strafrechter vloeit bijgevolg niet voort uit de gemeenrechtelijke bepalingen vervat in artikel 4 van de wet van 17 april 1878 houdende voorafgaande titel van het Wetboek van Strafvordering, maar uit de specifieke bepalingen van de Algemene wet inzake douane en accijnzen.

A. Vandeplass

HOF VAN CASSATIE

2e KAMER — 28 SEPTEMBER 1987

Eerste voorzitter: de h. Châtel

Raadsheer-rapporteur: de h. Bosly

Eerste advocaat-generaal: de h. Duchatelet

Advocaten: mrs. De Bruyn en Simont

Sociale zekerheid werknemers — Toepassingsfeer — Ziekenhuisgeneesheer — Uitsluiting — Art. 106 wet 5 januari 1976 — Interpretatieve wet — Begrip — Retroactiviteit.

Krachtens de R.S.Z.-wet zijn de ziekenhuisgeneesheer en de instelling die hem krachtens een arbeidsovereenkomst tewerkstelt, aan de sociale zekerheid onderworpen, ongeacht de wijze van betaling.

De bepaling van art. 106 van de wet van 5 januari 1976, volgens welke de sociale zekerheid geen toepassing vindt op verplegingsinstellingen, alsmede op de geneesheren die zij tewerkstellen, indien deze geneesheren eveneens onder de toepassing van het sociaal statuut der zelfstandigen vallen wegens de uitoefening van de geneeskunde buiten die instellingen, tenzij ze in die instellingen uitsluitend met een vast loon worden betaald, is geen interpretatieve bepaling en heeft geen terugwerkende kracht.

R.S.Z. t/ V.Z.W. U.

Gelet op het bestreden arrest, op 26 juni 1986 door het Arbeidshof te Brussel gewezen;

Overwegende dat artikel 1, § 1, van de wet van 27 juni 1969 tot herziening van de besluitwet van 28 december 1944 betreffende de maatschappelijke zekerheid der arbeiders bepaalt dat die wet toepassing vindt op de door een arbeidsovereenkomst verbonden werknemers en werkgevers; dat volgens § 2 van hetzelfde artikel die wet niet van toepassing is op de personen die vallen onder de regelingen betreffende de sociale zekerheid van mijnwerkers en met mijnwerkers gelijkgesteld en van zeelieden der koopvaardij;

Overwegende dat de wet van 5 januari 1976, bij artikel 106, artikel 1 van de wet van 27 juni 1969 heeft aangevuld met een paragraaf 3, waarin wordt bepaald dat die wet evenmin toepassing vindt o.m. op de door privé-personen ingerichte of tot de openbare sector toebehorende verplegingsinstellingen, alsmede op de geneesheren die zij tewerkstellen, indien deze geneesheren eveneens onder de toepassing van het sociaal statuut der zelfstandigen vallen wegens de uitoefening van de geneeskunde buiten die instellingen, tenzij ze in die instellingen uitsluitend met een vast loon worden betaald;

Overwegende dat het middel aan het arrest verwijt dat het beslist dat artikel 106 van de wet van 5 januari 1976, krachtens hetwelk de sociale zekerheid geen toepassing vindt op de ziekenhuisgeneesheren die zijn tewerkgesteld door instellingen waarin zij niet uitsluitend met een vast loon worden betaald, wanneer zij wegens de uitoefening van de geneeskunde buiten die instellingen, onder de toepassing van het sociaal statuut der zelfstandigen vallen, «moet worden toegepast in alle geschillen waarover bij de inwerkingtreding van voormeld artikel 106 nog niet definitief uitspraak is gedaan»;

Overwegende dat, enerzijds, in strijd met wat in de memorie van antwoord wordt betoogd, artikel 1, § 1, van de wet van 27 juni 1969 een algemene draagwijdte heeft en dat het alle door een arbeidsovereenkomst verbonden werknemers en hun werkgevers, evenals, voordat aan het artikel een paragraaf 3 werd toegevoegd, de ziekenhuisgeneesheren ongeacht hun betalingswijze, en de instellingen die ze tewerkstellen krachtens een arbeidsovereenkomst, aan de sociale zekerheid onderwerpt;

Overwegende dat, anderzijds, artikel 106 van de wet van 5 januari 1976 het eerste artikel van de wet van 27 juni 1969

enkel aanvult met een nieuwe paragraaf 3, zonder daarbij te zeggen dat de nieuwe bepaling van interpretatieve aard is; dat volgens artikel 145 van de wijzigingswet de bepalingen van hoofdstuk IV in werking treden op 1 januari 1976, zonder dat er sprake is van een afwijking van het in dat hoofdstuk vervatte artikel 106;

Overwegende dat uit de parlementaire voorbereiding van de wet van 5 januari 1976 niet blijkt dat de wetgever aan artikel 106 terugwerkende kracht heeft willen verlenen;

(...)

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER — 15 OKTOBER 1987

Voorzitter-rapporteur: de h. Mahillon

Advocaat-generaal: de h. Piret

Advocaten: mrs. Draps en De Bruyn

Tuchtrecht — Tuchtprocedure — Strafvordering ahangig — Gevolg.

Het tuchtrechtscollege is gebonden door hetgeen de strafrechter zeker en noodzakelijk heeft beslist, maar daaruit volgt niet dat het verplicht is zijn uitspraak uit te stellen tot na de uitspraak van de strafrechter.

N. t/ Orde van Geneesheren

Gelet op de bestreden beslissing, op 25 november 1986 door de raad van beroep met het Frans als voertaal, van de Orde van Geneesheren gewezen;

Over het middel: miskenning van het algemeen rechtsbeginsel van het gezag van gewijsde erga omnes van de beslissingen van het strafrecht en van de regel dat de straffordering de tuchtvordering opschort, met name vastgelegd in de artikelen 4 van de wet van 17 april 1878 houdende de voorafgaande titel van het Wetboek van Strafvordering, 1255 van het Gerechtelijk Wetboek en 81 van het koninklijk besluit van 2 oktober 1937 houdende het statuut van het Rijkspersoneel, en, voor zoveel nodig, schending van die bepalingen,

doordat de bestreden beslissing, alvorens eiser de straf op te leggen van schorsing in het recht de geneeskunde uit te oefenen gedurende drie maanden, afwijzend beschikt op eisers verzoek tot het uitstellen van de zaak, hieruit afgeleid dat er strafrechtelijke vervolgingen tegen hem zijn ingesteld voor de feiten die hem voor het tuchtrechtscollege ten laste worden gelegd,

terwijl de beslissingen van de strafrechter voor een ieder gelden; de tuchtrechter, ingevolge dat algemeen rechtsbeginsel, een feit dat volgens de strafrechter niet bestaat, niet als vaststaand mag beschouwen; de eerbiediging van dat beginsel evenzo betekent dat de strafrechtspleging elke andere rechtspleging, met name de tuchtrechtspleging, opschort die steunt op dezelfde feiten als die waarover de strafrechter uitspraak moet doen; de bestreden beslissing derhalve, door uitspraak te doen over de aan eiser ten laste gelegde feiten zonder de afloop van de strafrechtelijke vervolgingen af te wachten, of zonder vast te stellen dat de feiten waarvoor tuchtvordering werden ingesteld niet

dezelfde waren als die waarop de strafrechtelijke vervolgingen zijn gegrond, het algemeen rechtsbeginsel van het gezag van gewijsde erga omnes van de beslissingen van het strafrecht miskent en de regel dat de straffordering de tuchtvordering opschort, die met name zijn vastgelegd in de in het middel aangewezen bepalingen, en ook, voor zoveel nodig, die bepalingen schendt;

(...)

Over het middel:

Overwegende dat artikel 417 van het Gerechtelijk Wetboek bepaalt dat de tuchtvordering losstaat van de straffordering en van de burgerlijke rechtsvordering;

Overwegende dat het tuchtrechtscollege gebonden is door hetgeen de strafrechter zeker en noodzakelijk heeft beslist;

Dat hieruit echter niet volgt dat het tuchtrechtscollege verplicht is zijn uitspraak uit te stellen tot na de uitspraak van de strafrechter;

Dat de raad van beroep, derhalve, door uitspraak te doen zonder de beslissing van de strafrechter af te wachten, het algemeen rechtsbeginsel van het gezag van gewijsde in strafzaken niet miskent;

Dat de regel volgens welke de straffordering de tuchtvordering zou opschorten niet in de in het middel aangevoerde wettelijke bepalingen is vastgelegd;

Dat het middel niet kan worden aangenomen;

(...)

NOOT—Zie Cass., 21 maart 1986, *Arr. Cass.*, 1985-86, nr. 459, en de in voetnoot geciteerde doctrine.

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER — 29 OKTOBER 1987

Voorzitter: de h. Mahillon

Raadsheer-rapporteur: de h. Sace

Advocaat-generaal: mev. Liekendael

Advocaten: mrs. Baltus, Paquot en De Bruyn

Inkomstenbelastingen — Vaststelling — Inkohiering — Roerende voorheffing — Aard — Terugbetaling — Rente.

De bij art. 1 W.I.B. ingevoerde belastingen, o.m. de vennootschapsbelasting, worden niet vastgesteld door de heffing van de roerende voorheffing bedoeld in art. 2 en in titel VI van het wetboek, maar door de inkohiering voorgeschreven bij art. 266 en door de kwijting door verrekening van het bedrag van de voorheffingen geheven overeenkomstig de artt. 186, 191 en 203.

De roerende voorheffing is geen belasting, maar slechts een wijze van heffing van de over alle inkomsten verschuldigde gezamenlijke belasting waarmee die voorheffing dient te worden verrekend.

Wanneer de roerende voorheffingen aan de belastingplichtige worden terugbetaald, hetzij bij de vaststelling van de belasting, hetzij na bezwaar, kan die terugbetaling niet ingevolge art. 308, eerste lid, leiden tot toekenning van morele interest.

N.V. B. t/ Belgische Staat

Gelet op het bestreden arrest, op 16 april 1986 door het Hof van Beroep te Luik gewezen;

Over het middel: schending van de artikelen 113 van de Grondwet, 153, 164, 266, 303, inzonderheid eerste lid, 308 van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen en, voor zover nodig, 309 van dat wetboek,

doordat het arrest, nu de belasting van eiseres voor het belastingjaar 1980 niet binnen de wettelijke termijn was ingekohierd, en nu de directeur van de belastingen, waarbij eiseres bezwaar had ingediend, derhalve bij beslissing van 23 december 1983 de ontlasting en de terugbetaling heeft bevolen van de roerende voorheffingen die regelmatig van de inkomsten van eiseres zijn afgehouden en in de Schatkist zijn gestort, beslist dat de administratie terecht heeft geweigerd aan eiseres een moratoriuminterest wegens die terugbetaling toe te kennen, op grond: «dat de terugbetaling van de litigieuze roerende voorheffing, aangezien de vennootschapsbelasting niet was ingekohierd, ten deze geen overschot kan zijn als vermeld in artikel 205, § 2, van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen; dat derhalve de uitsluiting bepaald bij artikel 309, 2°, van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen in dit geval niet van toepassing is; dat artikel 308 de moratoriuminterest regelt en met name bepaalt dat bij terugbetaling van belastingen moratoriuminterest wordt toegekend tegen een rentevoet van 1 pct. per kalendermaand; dat moet worden nagegaan of de terugbetaling van de roerende voorheffing ten deze een terugbetaling van belastingen uitmaakt; dat niet elke verplichte heffing een belasting is; dat ten deze de roerende voorheffing geen belasting is maar een wijze van heffing ervan; dat daaruit volgt dat de voorziening niet gegrond is, aangezien de administratie noch een 'belasting' (artikel 308 van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen) noch een overschot als bepaald bij artikel 309, 2°, heeft terugbetaald».

terwijl de roerende voorheffing, nu zij noodzakelijk moet worden ingehouden en in de Schatkist gestort, namelijk ingevolge de artikelen 153, 164 en 303 van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen, en, zo niet, moet worden ingekohierd krachtens artikel 266 van hetzelfde wetboek, ingevolge artikel 113 van de Grondwet, en in tegenstelling tot hetgeen het arrest, met schending van die bepalingen, beslist, een belasting ten voordele van de Staat is, zodat bij terugbetaling van die belasting moratoriuminterest moet worden toegekend ingevolge artikel 308 van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen, daaruit volgt dat het arrest door het tegendeel te beslissen die bepaling schendt:

Overwegende dat het arrest uitspraak doet over de voorziening van eiseres tegen een beslissing van de directeur van de belastingen waarbij haar moratoriuminterest wordt ontzegd op een toegekende hoofdsom van 64.765.659 frank;

Overwegende dat het arrest vaststelt dat die «ontlasting» de terugbetaling uitmaakt van de aan de bron ingehouden roerende voorheffing tussen 1 oktober 1979 en 30 september 1980, op de roerende waarden die eiseres als financiële instelling bezit, en dat die voorheffing is geïnd op grond van artikel 303, eerste lid, van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen;

Overwegende dat artikel 308, eerste lid, van dat wetboek bepaalt dat bij terugbetaling van belastingen moratoriuminteresten worden toegekend tegen een rentevoet van 1% per kalendermaand;

Overwegende dat de belastingen, ingevoerd bij artikel 1 van dat wetboek, onder meer de vennootschapsbelasting, niet worden vastgesteld door de heffing van de roerende voorheffing bedoeld in artikel 2 en in titel VI van dat wetboek, maar door de inkohiering voorgeschreven bij artikel 266 van dat wetboek en door de kwijting door verrekening van het bedrag van de voorheffingen geheven overeenkomstig de artikelen 186, 191 en 203; dat daaruit volgt dat de roerende voorheffing geen belasting is, maar slechts een wijze van heffing van de over alle inkomsten verschuldigde gezamenlijke belasting waarmee die voorheffing dient te worden verrekend;

Overwegende dat derhalve, wanneer de roerende voorheffingen aan de belastingplichtige worden terugbetaald, hetzij bij de vaststelling van de belasting, hetzij na bezwaar, die terugbetaling, ingevolge artikel 308, eerste lid, van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen, niet kan leiden tot toekenning van moratoriuminterest;

Dat het hof van beroep, door te beslissen dat de roerende voorheffing geen belasting is maar een wijze van heffing ervan en dat de voorziening van eiseres derhalve niet gegrond is, de in het middel aangewezen wetsbepalingen niet schendt;

Dat het middel faalt naar recht;

(...)

NOOT—Zie Cass., 20 december 1985, *R.W.*, 1986-87, 280.

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER — 2 NOVEMBER 1987

Voorzitter: de h. Soetaert

Raadshoer-rapporteur: de h. Marchal

Advocaat-generaal: de h. Lenaerts

Advocaten: mrs. Simont en Gérard

Werkloosheid — Recht op uitkeringen — Hoedanigheid van gerechtigde — Behoud — Onderbreking uitkeringen — Wijziging reglementering.

De hoedanigheid van gerechtigde op werkloosheidsuitkeringen kan niet worden behouden wanneer zij verloren is gegaan alvorens op het behoud ervan aanspraak wordt gemaakt.

R.V.A. t/ F.

Gelet op het bestreden arrest, op 3 november 1986 door het Arbeidshof te Antwerpen gewezen;

(...)

Overwegende dat, krachtens artikel 123, § 1, 1°, van het koninklijk besluit van 20 december 1963, zoals het luidde alvorens het bij koninklijk besluit van 12 april 1983 werd gewijzigd, de werkloos geworden werknemer die niet onder toepassing van § 2 valt, de hoedanigheid van gerechtigde behoudt wanneer zijn uitkeringen slechts gedurende een periode van minder dan vijftien maanden onderbroken werden;

Dat de hoedanigheid van gerechtigde niet kan worden behouden wanneer zij is verloren gegaan alvorens op het behoud ervan aanspraak wordt gemaakt;

Overwegende dat het arrest vaststelt dat de uitkeringen van verweerster meer dan vijftien maanden onderbroken werden vanaf 1 september 1980, doch beslist dat verweerster aanspraak kon maken op het behoud van de hoedanigheid van gerechtigde toen zij op 4 augustus 1983 werkloosheidsuitkering aanvroeg, nu ingevolge het in werking treden van het koninklijk besluit van 12 april 1983 de bij voornoemde bepaling gestelde tijdruimte toen op drie jaar was gebracht;

Dat het arrest door aldus aan de nieuwe regeling terugwerkende kracht te verlenen, de voormelde bepalingen alsmede artikel 2 van het Burgerlijk Wetboek schendt;

(...)

NOOT—Zie in dezelfde zin Cass., 10 februari 1986, *R.W.*, 1986-87, 586.

RAAD VAN STATE

4e KAMER — 30 JUNI 1987

Kamervoorzitter: de h. Baeteman

Staatsraden: de hh. Borret en De Brabandere (rapporteur)

Eerste auditeur: de h. Jacquemijn

Advocaat: mr. Sempels

Raad van State — Rechtspleging — Belang — Functioneel belang.

Het feit dat een gemeenteraadslid zich tegenover zijn kiezers moet rechtvaardigen ten aanzien van het gemeentelijk beleid, doet geen functioneel belang ontstaan en ook geen ander persoonlijk belang, daar een individueel gemeenteraadslid, vooral wanneer het er een andere mening op na houdt dan de meerderheid, persoonlijk niet verantwoordelijk kan worden gesteld voor het beleid van de gemeenteraad als college.

V. t/ Belgische Staat (Minister van Binnenlandse Zaken)
Arrest nr. 28.311

Gezien het verzoekschrift dat V., gemeenteraadslid te H., op 7 mei 1985 heeft ingediend om de vernietiging te vorderen van het koninklijk besluit van 19 februari 1985, waarbij B. tot politiecommissaris van de genoemde gemeente wordt benoemd;

Over de ontvankelijkheid van het beroep

Overwegende dat de verwerende partij opwerpt dat verzoeker geen persoonlijk en rechtstreeks belang heeft bij de vernietiging van het bestreden koninklijk besluit; dat zij in dit verband betoogt, enerzijds dat verzoeker geen functioneel belang heeft, omdat nergens uit blijkt dat tijdens de procedure die geleid heeft tot het bestreden koninklijk besluit, de prerogatieven van verzoeker als gemeenteraadslid werden geschonden, anderzijds dat verzoeker het belang dat hij inroept, namelijk dat hij zich tegenover de kiezers moet rechtvaardigen betreffende het gemeentelijk beleid,

deelt met de overige leden van de gemeenteraad, zodat het hier niet gaat om een individueel belang;

Overwegende dat verzoeker geen memorie van wederantwoord heeft ingediend om deze exceptie tegen te spreken; dat hij evenmin een laatste memorie heeft ingediend als reactie op het auditoraatsverslag, waarin de stelling van de verwerende partij wordt bijgevallen; dat verzoeker in het enige middel dat hij ten gronde aanvoert niet de schending van zijn prerogatieven aanklaagt; dat het feit dat hij zich tegenover zijn kiezers moet rechtvaardigen ten aanzien van het gemeentelijk beleid, geen functioneel belang doet ontstaan en ook geen ander persoonlijk belang, daar een individueel gemeenteraadslid, vooral wanneer het er een andere mening op na houdt dan de meerderheid, persoonlijk niet verantwoordelijk kan worden gesteld voor het beleid van de gemeenteraad als college; dat het beroep wegens gemis van belang niet ontvankelijk is,

(...)

NOOT—Het functioneel belang

Het functioneel belang is het belang dat het aan hen die een openbare functie uitoefenen mogelijk maakt, een beslissing aan te vechten die, zonder hen persoonlijk te betreffen, de prerogatieven miskent van hun mandaat of van het administratief lichaam waartoe zij behoren. Het functioneel belang is strikt beperkt tot de verdediging van de prerogatieven verbonden aan de functie. Om te weten of het beroep ontvankelijk is moet worden nagegaan of de middelen een schending van deze prerogatieven inroepen en, in voorkomend geval, of deze inroeping gegrond is (R.v.St., Chevalier, nr. 22.379, 23 juni 1982, *T.B.P.*, 1983, 148).

2. Voor de Raad van State wordt de schending van het functioneel belang meestal ingeroepen door gemeenteraadsliden, daarin begrepen burgemeesters en schepenen, maar ook door leden van de syndicale raden van advies, leden van directieraden, leiders van vakbondorganisaties, leden van de Executieven van de Gemeenschappen en Gewesten, hoogleraren enz.

3. De meeste arresten van de Raad van State werden ter zake uitgesproken op verzoek van gemeenteraadsliden. Hieruit blijkt dat de prerogatieven kunnen worden geschonden bij onregelmatigheden i.v.m.:

- de bijeenroeping van de gemeenteraad;
- de vaststelling van de agenda van de gemeenteraadzitting;
- de deelneming aan de stemming (R.v.St., Steenkiste, nr. 13.658, 2 juli 1969; R.v.St., Verheyden, nr. 22.186, 6 april 1982);
- de onvoldoende voorlichting van de gemeenteraadsliden (R.v.St., Duray, nr. 14.404, van 17 december 1970; R.v.St., Delogne, nr. 22.502, 29 september 1982) o.m. wanneer het college van burgemeester en schepenen nalaat de gemeenteraad in te lichten over het bestaan en de draagwijdte van een besluit waarbij in naam van de gemeente verbintenissen worden aangegaan (R.v.St., Roberti de Winghe, nr. 21.893, 13 januari 1982);
- de verkiezing van een schepen (R.v.St., Jacques, nr. 19.505, 8 maart 1979);
- kwesties die betrekking hebben op de bevoegdheid van de onderscheiden organen van de gemeente (R.v.St.,

Roberti de Winghe, nr. 22.386, 25 juni 1982).

4. De vordering van de gemeenteraadsleden wordt afge-
wezen:

a. wanneer zij geen middel inroept ontleend aan de schending van de prerogatieven (R.v.St., Thomée en Colin, nr. 4.264, 6 mei 1955; R.v.St., Girretz, nr. 9.815, 18 januari 1963; R.v.St., Vandermeer, nr. 16.946, 25 maart 1975); op dezelfde datum als het hierboven afgedrukte arrest heeft de Raad van State beslist: «Dat verzoeker geen middel aanvoert waarin hij de schending van zijn prerogatieven als gemeenteraadslid aanklaagt; dat het beroep wegens gemis van belang niet ontvankelijk is» (R.v.St., Gunst, nr. 28.290, 30 juni 1987);

b. wanneer het gemeenteraadslid niet aantoonst of bewijst dat inbreuk zou zijn gemaakt op zijn prerogatieven (R.v.St., Mombaerts, nr. 7.103, 28 mei 1959; R.v.St., Donnay, nr. 9.789, 20 december 1962);

c. wanneer het lid door eigen toedoen de uitoefening van die prerogatieven onmogelijk heeft gemaakt door, hoewel behoorlijk daartoe opgeroepen, niet aanwezig te zijn op de zitting van de gemeenteraad (R.v.St., Van Rompaey, nr. 16.296, 12 maart 1976) of door, na de vergadering uit politieke opportuniteit te hebben verlaten, het zich zelf onmogelijk te maken om zijn prerogatieven uit te oefenen (R.v.St., Carton, nr. 20.917, 29 januari 1981).

In het hierboven afgedrukte arrest heeft de Raad van State zich voor de eerste maal moeten uitspreken over het middel waarbij een gemeenteraadslid zich beriep op het feit dat het zich tegenover de kiezers moest rechtvaardigen.

W. Lambrechts

Overwegende dat het hoger beroep van de vervolgende partij werd beperkt tot Henricus Van L., die door de eerste rechter werd vrijgesproken, maar dat in de akte van hoger beroep daaraan werd toegevoegd «en voor zover geen veroordeling werd toegekend zoals gevraagd onder punt II, tweede en derde gedachtenstreep van het exploit van dagvaarding»;

Overwegende dat de dagvaarding strekt tot veroordeling van de beklagde tot een hoofdgevangenisstraf, de betaling van een geldboete en de monetaire compenserende bedragen, de verbeurdverklaring van de in beslag genomen dieren en de kosten;

Overwegende dat het hoger beroep van de vervolgende partij, zoals dit werd geformuleerd, niet meer strekt tot betaling van een geldboete van 912.600 frank, zijnde tweemaal de waarde van de goederen, noch tot veroordeling in de kosten;

Overwegende dat het hoger beroep van de vervolgende partij tegen de vrijspraak van een beklagde echter niet alleen de strafbaarheid van de dader aan de hem ten laste gelegde feiten aan het hof onderwerpt, maar ook de bestraffing zelf; dat de rechtsmacht van de appelrechter niet kan worden beperkt door het partieel hoger beroep van de vervolgende partij, tenzij de wetgever zelf de bevoegdheid van de vervolgende partij heeft beknot, zoals ten deze de minister van Financiën geen hoger beroep kan instellen wat de hoofdgevangenisstraf betreft;

Overwegende dat de beperking van het hoger beroep van de minister van Financiën zoals vermeld in de akte van beroep derhalve als ongeschreven dient te worden beschouwd;

(...)

NOOT—Hoger beroep door het Bestuur van Financiën

1. Ingevolge de bepalingen van de algemene wet inzake douane en accijnzen (K.B. tot coördinatie van 18 juli 1977, B.S., 21 september 1977) is het Bestuur van Financiën bevoegd om de strafvordering inzake douane en accijnzen uit te oefenen. Het recht van het openbaar ministerie is daaraan ondergeschikt.

Daarbij moet een bevoegdheidsverdeling in acht genomen worden. Art. 281, § 2, Algemene Wet verduidelijkt dat het Bestuur de vorderingen instelt die strekken tot de toepassing en de oplegging van geldboeten, verbeurdverklaringen en sluitingen van fabrieken en werkplaatsen. Alleen het openbaar ministerie kan de toepassing van hoofdgevangenisstraf vorderen, doch is voor de uitoefening van deze bevoegdheid volledig afhankelijk van het initiatief tot vervolging, dat exclusief toebehoort aan het Bestuur.

2. Overeenkomstig art. 281, § 1, Algemene Wet zijn de correctionele rechtbanken bevoegd in eerste aanleg, en wordt de zaak eventueel in hoger beroep voor het hof van beroep gebracht. De bevoegdheidsverdeling tussen openbaar ministerie en bestuur duikt hierbij opnieuw op. Indien alleen het openbaar ministerie hoger beroep aantekent, zullen de volgende principes van toepassing zijn. Indien er geen hoofdgevangenisstraf is uitgesproken, zal in hoger beroep alleen de wettigheid van de veroordeling kunnen worden nagegaan. Indien er in eerste aanleg wel een hoofdgevangenisstraf is opgelegd, en het openbaar ministerie tekent hoger beroep aan, dan worden de wettigheid en het quan-

HOF VAN BEROEP TE ANTWERPEN

8e KAMER — 13 JANUARI 1988

Voorzitter: de h. Raymaekers

Raadsheren: de hh. Vandeplas (rapporteur) en Van de Velde

Advocaat-generaal: de h. De Swaef

Advocaten: mrs. Peeters loco Van der Straten en Van Cauwenbergh loco De Meester

Douane en accijnzen — Hoger beroep — Partieel beroep.

Het hoger beroep van de vervolgende partij tegen de vrijspraak van de beklagde onderwerpt niet alleen de strafbaarheid van de dader wegens de hem ten laste gelegde feiten aan het hof, maar ook de bestraffing zelf. De rechtsmacht van de appelrechter kan niet worden beperkt door het partieel hoger beroep van de vervolgende partij, tenzij de wetgever zelf de bevoegdheid van de vervolgende partij heeft beknot, zoals inzake douane en accijnzen de minister van Financiën geen hoger beroep kan instellen wat de hoofdgevangenisstraf betreft.

De beperking van het hoger beroep tot een deel van de straf dient dan ook als ongeschreven te worden beschouwd.

Belgische Staat t/ Van L.

tum van de uitgesproken hoofdgevangenisstraf gecontroleerd (cf. o.a. *R.P.D.B.*, tw. «Appel en matière répressive», Compl. I, nrs. 98 en 100, 414, 416 en 418; noot 8 onder Cass., 19 december 1972, *Pas.*, 1973, I, 399). Dit vormt dus een uitzondering op het principe dat het hoger beroep van het openbaar ministerie de volledige strafzaak aan de beoordeling van de rechter in hoger beroep onderwerpt (Declercq, R., *Strafvordering*, 8e druk, II, 196-198; D'Haenens, J., *Belgisch strafprocesrecht*, 2e ed., 506), wat bijgevolg afwijkt van het devolutief karakter van de voorziening. Zo kan de beklagde dan ook wel degelijk zijn hoger beroep beperken tot een deel van de straf (Vandeplass, A., noot onder Cass., 12 oktober 1976, *R.W.*, 1976-77, 1515). Vanzelfsprekend kan ook het openbaar ministerie het hoger beroep beperken tot bepaalde aspecten van de uitspraak in eerste aanleg.

3. Hoewel het hoger beroep aangetekend door het Bestuur eveneens een beperkt karakter heeft, en met name enkel kan handelen over geldboeten en vervangende gevangenisstraf, verbeurdverklaringen, sluitingen en ontdoken rechten, heeft dit beroep anderzijds een veel ruimer effect. Daardoor wordt immers de zaak ten volle opnieuw voorgelegd aan de rechter in hoger beroep. Het gevolg is dat niet alleen de belangen van de vervolgende partij, maar tevens die van de beklagde, zelfs wanneer deze niet in hoger beroep gegaan is, opnieuw ter sprake zullen komen voor het hof van beroep. Er zal opnieuw discussie gevoerd worden over het feit, de schuld en de veroordeling (Janssens de Bisthoven R., «Overwegingen omtrent de bestraffing van de sluikerij ter zake van douane», *R.W.*, 1959-60, 57; Cass., 1 mei 1953, *Pas.*, 1953, I, 211).

4. Met andere woorden is een beperking van het hoger beroep door het bevoegde Bestuur onmogelijk. Gezien de ondeelbaarheid van de veroordeling zal de bestreden beslissing in voorkomend geval volledig gewijzigd worden. Op het enkel hoger beroep van het Ministerie van Financiën is het dus onmogelijk dat alleen bepaalde aspecten van de in eerste aanleg uitgesproken straffen beoordeeld worden door het hof. Het hoger beroep van het Bestuur, binnen de grenzen van zijn bevoegdheid aangetekend, heeft dus volledige devolutieve werking zonder beperkingen (o.a. *R.P.D.B.*, *V° cit.*, nrs. 423 en 423bis).

Het Hof van Beroep te Antwerpen heeft in het arrest van 13 januari 1988 bijgevolg zeer terecht geoordeeld dat een beperking van het hoger beroep van het Bestuur als ongeschreven dient te worden beschouwd.

Dirk Merckx

CORRECTIONELE RECHTBANK TE GENT

20e KAMER — 18 NOVEMBER 1987

Voorzitter : de h. De Meue

Openbaar ministerie : de h. De Smet

Advocaten : mrs. Rieder, Van Rouveroy van Nieuwaal, Lievens, Dupont loco De Meester, Lauwers, De Jonge en Balcaen

Rechten van de mens — Eerlijke behandeling — Door het openbaar ministerie aangestelde deskundige — Inzage van de stukken waarop de deskundige heeft gesteund.

Het beginsel van de eerlijke behandeling van de zaak houdt in dat elke partij een redelijke kans heeft om haar zaak voor een rechter uiteen te zetten in omstandigheden die haar niet in een nadelige positie plaatsen ten aanzien van de tegenpartij.

Te dezen kon de deskundige van het openbaar ministerie beschikken over alle boekhoudingsdocumenten, terwijl gebleken is dat een deel van die documenten thans verdwenen zijn, zodat de beklagden die documenten niet konden inzien. Aldus wordt het beginsel van de «gelijkheid van wapens» doorbroken, en is de bewijsvoering wankel geworden, in zoverre bepaalde telastleggingen uitsluitend op het deskundigenverslag geënt zijn.

Het beginsel van de eerlijke behandeling wordt hersteld door de verwijdering van het deskundigenverslag uit de debatten.

M. e.a.

(...)

Nopens de schending van art. 6 E.V.R.M. — eerlijke behandeling (art. 6.1) — het recht om zijn verdediging voor te bereiden (art. 6.3.b) — redelijke termijn

Door de derde beklagde wordt gevorderd dat het gerechtelijk onderzoek in al zijn onderdelen nietig wordt verklaard daar het recht van verdediging op grove wijze werd geschonden, inzonderheid zijn recht op een eerlijk proces en zijn recht om over alle middelen te beschikken om zijn verdediging voor te bereiden met inachtneming van een strikte gelijkheid tussen het openbaar ministerie en de beklagde, inzonderheid omdat een groot deel van de boekhouding van de firma M. en de P.V.B.A. M. verdwenen zijn, terwijl deze wel ter beschikking waren van het openbaar ministerie, en ook omdat nagelaten werd de valsheden te beschrijven overeenkomstig de artt. 448 en 463 Sv. zodat deze beklagde in de onmogelijkheid is de essentiële elementen van zijn verdediging op te bouwen.

Ter zake is uit het vooronderzoek en uit de behandeling van de zaak ter terechtzitting gebleken :

— dat de deskundige D. in zijn verslag van 2 september 1983 kon beschikken over alle boekhoudkundige stukken behalve de individuele klantenrekeningen, m.a.w. balansen, aankoop en verkoopdocumenten, inventarisboek, centralisatieboek, bankuittreksels enz... Gelet op de omvangrijkheid van de te onderzoeken stukken werd de boekhouding onderzocht op de kantoren van het bedrijf en nadien ter plaatse gelaten. De sleutels werden opnieuw aan de curator gegeven ;

— dat de deskundige D. in zijn repliek van 4 september 1987 op de tegenexpertise van professor V. en de heer R. besluit dat verder deskundig onderzoek geen nieuwe feiten aan het licht zullen brengen te meer omdat blijkt dat heel wat boekhoudbescheiden zoek zijn geraakt ;

— dat de deskundige R. in zijn verslag van 2 juni 1987 besluit dat de in beslag genomen documenten zodanig onvolledig zijn dat zij geen betrouwbare basis kunnen vormen voor een echte boekhoudkundige (tegen)expertise ;

— dat de deskundige professor V. op diverse plaatsen in zijn tegenexpertise verwijst naar ontbrekende stukken (bankuittreksels — verslag blz. 15 ; factuur 1642 van 8 oktober 1981 van leverancier K. ; het inventarisboek van 31 december 1979 en 31 december 1980 — verslag blz. 20 ; de fysische inventaris per 31 december 1981) ;

— dat zelfs na neerlegging van nieuwe stukken in beslag genomen op 6 oktober 1987 nog een aantal belangrijke stukken ontbraken zoals de boekhouding tot en met boekjaar 1979, de klantenrekening van V.L., de bankuittreksels, de facturen K., alsmede het inventarisboek per 31 december 1979, 31 december 1980 en 31 december 1981;

— dat ten slotte uit het P.V. 10421 van 25 september 1987 is gebleken dat een deel van de administratie per opbod werd verkocht door de curator. De inhoud van de kantoormeubelen werd hetzij meegenomen, hetzij verwijderd door de inhoud op een hoop te gooien. De tweede beklagde M. zag toen dat zich tussen deze berg papieren een deel van de boekhouding bevond (P.V. nr. 10788 van 1 oktober 1987).

Het principe van de rechtspleging op tegenspraak voor het vonnisgerecht eist dat alle partijen vooraf kennis krijgen van het hele dossier met inbegrip van alle voorgebrachte bewijsmiddelen die ertoe behoren.

Het beginsel van de eerlijke behandeling van de zaak houdt in dat elke partij een redelijke kans heeft om haar zaak voor een rechter uiteen te zetten in omstandigheden die haar niet in een nadelige positie plaatsen ten aanzien van de tegenpartij (P. Lemmens, «Het strafproces en het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens», in *Strafrecht voor rechtspractici*, Leuven, 1985, blz. 187).

Dit gelijkheidsbeginsel, inzonderheid wat de bewijsvoering betreft, en de mogelijkheid om bepaalde telastleggingen te weerleggen dient gedurende heel de procesvoering te blijven bestaan (Cass., 16 december 1980, *Pas.*, 1981, I, 444, en Melchior, «Le procès équitable dans la jurisprudence de la Cour et de la Commission européennes des droits de l'homme», in *Les droits de la défense en matière pénale*, Barreau de Liège, 1985, blz. 258, nr. 36).

Ter zake kon de deskundige van het openbaar ministerie beschikken over alle boekhoudingsdocumenten terwijl de beklagden deze documenten niet konden inzien.

Ongetwijfeld werd «het beginsel der gelijkheid van wapens» doorbroken wat de bewijsstukken betreft die ten grondslag liggen aan het deskundigenverslag van D., hetgeen tot gevolg heeft dat de bewijsvoering wankel is geworden met betrekking tot de schuldvraag voor zover bepaalde lelastleggingen uitsluitend en alleen geënt zijn op dit deskundigenverslag.

Ter zake wordt het principe van de eerlijke behandeling hersteld door de verwijdering van het deskundigenverslag van D. uit de debatten. De sanctie van niet-toelaatbaarheid van de strafvordering zou het evenwicht tussen de individuele rechten en het algemeen belang verstoren.

Gelet op de verwijdering van dit deskundigenverslag uit de debatten is er geen aanleiding nog een getuigenverhoor voorafgaande aan het debat ten gronde te houden.

Voorts blijkt niet dat partijdigheid of gebrek aan objectiviteit aan de onderzoeksrechter kan worden verweten zodat de latere procedure geen eerlijk karakter meer zou vertonen nu bepaalde confrontaties en ondervragingen wel werden uitgevoerd en de beklagden op afdoende wijze de mogelijkheid hebben zich te verdedigen nopens de hun ten laste gelegde misdrijven.

Ten slotte is de redelijke termijn niet geschonden, gelet op de ingewikkeldheid van de zaak en de noodzakelijkheid van de verslagen van de B.B.I.

(...)

BOEKEN

A. BRAUN, *Précis des marques de produits et de service*, deuxième édition, Larcier, Brussel, 1987, XII + 901 p.

Ongeveer gelijktijdig met het in werking treden van de BMW op 1 januari 1971, verscheen het *Précis des marques de produits* van Braun, dat gedurende jaren voor de Belgische beoefenaren van het merkenrecht een uitstekende wegwijzer is geweest in het nieuwe merkenrecht. Meer dan vijftien jaar jurisprudentie van nationale rechters in de drie Beneluxlanden en meer dan tien jaar jurisprudentie van het Benelux-Gerechtshof hebben intussen de kenmerken en contouren van het Benelux-merkenrecht gepreciseerd en voor de nodige ontwikkeling gezorgd. Bovendien kan het merkenrecht in de lid-staten van de Europese Gemeenschap al lang niet meer worden beoefend (en Braun was zich daarvan reeds bij de eerste uitgave van zijn werk bewust) zonder rekening te houden met het communautaire recht, het wezen de verdragsregels inzake het vrij goederenverkeer, of de kartelbepalingen met de draagwijdte die daaraan is gegeven in de jurisprudentie van het Hof van Justitie en in de beschikkingspraktijk van de Commissie van de EG. Die ontwikkeling op beide vlakken — het merkenrechtelijke en het communautaire — vroeg, als het ware, dringend om een nieuwe, bijgewerkte uitgave van Braun's werk en daar heeft de auteur nu met zijn hier besproken tweede uitgave voor gezorgd, tweede uitgave die onder de titel *Précis des marques de produits et de service* het licht heeft gezien vanwege de recente uitbreiding van het toepassingsgebied van de eenvormige Benelux-merkenwet tot de dienstmerken die op 1 januari 1987 in werking is getreden. Hiermee beschikken de Belgische rechtspractici opnieuw, althans voor een tijd, over een veilige gids op het gebied van het merkenrecht.

Wat is nieuw in deze tweede editie van Braun's werk? Niet de structuur van het werk. Die is identiek gebleven aan die van de oorspronkelijke editie: ongeveer de helft van het werk (Eerste Boek) is — afgezien van 40 p. gewijd aan de strafrechtelijke betuiging van merkinbreuken op basis van de in stand gehouden bepalingen van de wet van 1879 — voorbehouden aan de studie van het eenvormige Benelux-merkenrecht. Ongeveer een kwart van het werk (Tweede Boek) wordt besteed aan het internationale merkenrecht, terwijl een laatste kwart in beslag wordt genomen door wets- en verdragsteksten, een summier bibliografie en een alfabetisch zaakregister.

Uiteraard is het vooral Boek I, gewijd aan de uniforme Beneluxwet, dat in belangrijke mate is bijgewerkt en aldus voor vernieuwing zorgt, aangezien het daarin is dat de belangrijke jurisprudentie van het Benelux-Gerechtshof (BGH) en de rechtspraak van het Hof van Justitie van de EG diende te worden verwerkt.

Boek I is onderverdeeld in zeven titels, waarvan de eerste twee, respectievelijk gewijd aan het verwerven van het merkrecht en aan het uitoefenen van het merkrecht, de hoofdschotel vormen aangezien zij drie vierde van de tekst in beslag nemen en daarin genoemde rechtspraak hoofdzakelijk is verwerkt. Het laatste kwart wordt verdeeld over vijf kortere titels, achtereenvolgens gewijd aan verval en nietigheid van het merkrecht, het collectieve merk, bevoegdheid en procedure, overgangsbepalingen m.b.t. warenmerken en overgangsbepalingen m.b.t. dienstmerken. Het is dan ook vooral op de eerste twee titels dat hierna iets uitvoeriger wordt ingegaan.

In titel I (acquisition du droit à la marque) wordt — uiteraard in het licht van de jurisprudentie van het BGH — aandacht besteed aan onderwerpen zoals de in die rechtspraak vervatte ruime opvatting van het voor merkenrechtelijke bescherming in aanmerking komende teken (vooral de kleur-arresten van 9 februari en 9 maart 1977), het begrip «inburgering» (zelfde arresten, Kinder-arrest van 19 januari 1981 en Adidas-arrest van 23 december 1985), het beschrijvend teken (Kinder-arrest en Wrigley/Benson arrest van 5 oktober 1982), het gebruikelijke teken (Adidas-arrest), het associatiecriterium voor de beoordeling van overeenstemming met een eerder gedeponeerd merk (arrest Julien/Verschuere van 20 mei 1983), eerder gebruik te goeder trouw (arrest National Foods van 23 november 1983).

In titel II (exercice du droit) valt de belangrijke plaats op, toegekend aan de jurisprudentie van het Hof van Justitie van de EG. Er wordt enerzijds uitvoerig ingegaan op de voorwaarden waaronder

het exclusieve recht tot het aanbrengen van het merk in het communautaire kader kan worden uitgeoefend, met name, in het licht van de beide Centrafarm-arresten uit het jaar 1978 (arresten Hoffmann van 28 mei en American Home Products van 10 oktober 1978) en anderzijds en meer algemeen op de perken die door de jurisprudentie van het Hof van Justitie worden gesteld aan het uitoefenen van het merkrecht, zowel op basis van het communautaire kartelrecht als op grond van de verdragsregels inzake het vrij goederenverkeer. Ook bij de behandeling van de merklicentie en de afbakeningsovereenkomst wordt bijzondere aandacht besteed aan het communautaire recht, meer bepaald aan het kartelrecht (Campani-beschikking van de Commissie van 23 december 1977, arrest Bat/Commissie (Toltecs/Dorcet) van 30 januari 1985). Op het zuiver merkenrechtelijk vlak wordt m.b.t. het recht van de merkhouders op te treden tegen merkinbreuken uiteraard uitgebreid ingegaan op de jurisprudentie van het BGH, waarin de beschermingsomvang van het merk nader wordt gepreciseerd, d.w.z. waarin nader wordt bepaald wanneer er van overeenstemming sprake is in de zin van art. 13, A, BMW. Zoals bekend, heeft het BGH het «verwarringsgevaar» als beoordelingscriterium van de hand geweten ten gunste van het ruimere criterium van het «associatiegevaar» voor de beoordeling van overeenstemming tussen merk en teken (het reeds genoemde arrest Julien/Verschuere) en tevens een verband erkend tussen het onderscheidend vermogen van het merk en zijn beschermingsomvang (het reeds genoemde arrest Wrigley/Benson), aldus het onderscheid in het Beneluxmerkenrecht introducerend tussen zwakke en sterke merken.

M.b.t. een punt waarover het BGH zich nog niet heeft dienen uit te spreken, handhaaft Braun zijn reeds in de eerste editie geformuleerde zienswijze, nl. dat tegen het gebruik van een teken als handelsnaam kan worden opgetreden op basis van art. 13, A, 1, BMW, een zienswijze die ook in de Belgische rechtspraak wordt aangekleefd (Antwerpen, 9 november 1983, Intermeubel). Het komt me voor dat deze positie nog moeilijk houdbaar is. In zijn Tanderil-arrest van 9 juli 1984 heeft het BGH geoordeeld dat «gebruik voor waren» in de zin van art. 13, A, 1, BMW, ziet op het zich bedienen van een merk of teken «met betrekking tot de eigen waren». Dient dit niet te worden begrepen als «gebruik ter onderscheiding van de eigen waren» (cf. noot LWH onder het Tanderil-arrest, *NJ*, 1985, 418; P.J.M. Steinhauser, «Verschillen tussen Nederlandse en Belgische Rechtspraak inzake Beneluxmerken», *BMM Bulletin*, jaarg. XI, 1985, 43)? Indien men dit aanneemt, kan, op basis van art. 13, A, 1, tegen het gebruik van een handelsnaam (die dient ter onderscheiding van een onderneming) niet worden opgetreden tenzij hij wordt gebruikt als merk (maar dan is er, in die mate geen sprake van een handelsnaam). De Nederlandse rechtsleer en de recente Nederlandse rechtspraak (cf. E.J. Arkenbout, *Handelsnamen en dienstmerken*, 1987, p. 55 e.v.) lijken het dan ook bij het rechte eind te hebben waar zij stellen dat het conflict merk/handelsnaam dient te worden beoordeeld op basis van art. 13, A, 2, BMW («elk ander gebruik», cf. infra). De afwezigheid van een expliciete prioriteitseis voor de bescherming van het merk t.a.v. een overeenstemmende handelsnaam (cf. Arkenbout, *op. cit.*, p. 58) pleit trouwens voor deze oplossing. Het beantwoordt ook beter aan de eisen der billijkheid dat de «prioriteit» van een oudere handelsnaam als «geldige reden» in de zin van art. 13, A, 2, BMW, zou kunnen ingeroepen (cf. Arkenbout, *op. cit.*, p. 59 en 61). Nu sinds 1 januari 1987 het dienstmerk merkenrechtelijke bescherming geniet en de rechter, gezien de verwantschap tussen handelsnaam en dienstmerk, wellicht vaker geroepen zal zijn uit te maken of het inbreukmakende teken als merk dan wel als handelsnaam wordt gebruikt, ware het wenselijk dat een uitspraak van het BGH over dit punt niet al te lang meer op zich zou laten wachten.

Zoals men weet, is art. 13, A, 2, BMW, dat de merkhouders de mogelijkheid biedt zich te verzetten tegen «elk ander gebruik» van het merk of een overeenstemmend teken in het economisch verkeer, een van de meest originele bepalingen in de BMW, waardoor de beschermingsomvang van het merk gevoelig is uitgebreid en, onder bepaalde voorwaarden, het specialiteitsbeginsel wordt verlaten. Deze originaliteit is van die aard dat het er zelfs geruime tijd naar heeft uitgezien dat bedoelde bepaling de harmonisatie in EEG-verband niet zou overleven. Zij wordt uiteraard grondig onder de loep genomen door Braun, hoofdzakelijk aan de hand van de verschillende uitspraken ter zake van het BGH (vooral de arres-

ten Claereijn/Klarein van 1 maart 1975, Hagens Transporten van 8 juni 1982, Ciba-Geigy en Gist-Brocades van 9 juli 1984 en Lux/Lux-talc van 22 mei 1985). Hier komen onderwerpen ter sprake als het gebruik van het merk i.v.m. reserveonderdelen, i.v.m. grondstoffen voor bepaalde eindprodukten (deze onderwerpen werden in de eerste editie onder art. 13, A, 1 behandeld) en in vergelijkende reclame. Een zwak punt in de behandeling van art. 13, A, 2, lijkt me wel dat Braun, wat de rechtspraak betreft, zich hoofdzakelijk heeft beperkt tot de jurisprudentie van het BGH en slechts in beperkte mate is ingegaan op de vrij talrijke uitspraken van de feitenrechtters, waardoor hij de gelegenheid heeft laten voorbijgaan de lezer een concreet inzicht bij te brengen in de toch rijk gevarieerde casuïstiek die op basis van deze bepaling tot stand is gekomen.

In het deel van titel III, gewijd aan het verval van het merkrecht noemt Braun de gebruiksverplichting (en haar sanctie: het verval van het merkrecht door niet-gebruik) de belangrijkste innovatie — samen met het verwerven van het merkrecht door depot — ingevoerd door de BMW en besteedt hij veel aandacht aan de begrippen «normaal gebruik» en niet-gebruik «zonder geldige reden» in art. 5, 3°, BMW, zoals die door het BGH in het Turmac/Reynolds-arrest van 27 januari 1981 werden gepreciseerd. Zoals men weet, voorziet art. 5, 3°, BMW, anders dan de Franse en de Duitse wet en dan de ontwerp-verordening inzake het Gemeenschapsmerk niet in de mogelijkheid van een herstel van het merkrecht na verloop van de gebruiksperiode. Braun pleit er niettemin voor dat genoemde bepaling zou worden uitgelegd «avec bon sens et en dehors de tout formalisme», zodat het merk zou kunnen «overleven», wanneer het opnieuw in gebruik wordt genomen, na verloop van de gebruiksperiode en voor zover tijdens de vervalperiode voor derden geen rechten op het merk zijn ontstaan. Hoe wenselijk die oplossing ook moge zijn, lijkt me Braun's suggestie toch neer te komen op een interpretatie «contra legem» en zou er eerder dienen te worden gedacht aan een wijziging van de BMW in die zin.

Aan de «bibliographie sommaire» ten slotte, had wel iets meer zorg kunnen worden besteed. Er komen nog al wat verouderde titels in voor: er wordt verwezen naar de 10e editie (1972) van Kerly's Law of trademarks and trade names, terwijl dit werk aan zijn 12e editie (1986) toe is, en naar de eerste editie van Troller's Immaterialgüterrecht (1959) dat aan zijn derde editie (1983 (I)) en 1985 (II) toe is. Ook de selectie der titels lijkt niet altijd geheel oordeelkundig. Zo zouden in de rubriek «Droit communautaire» het werk van wijlen J. Van Damme «La politique de la concurrence dans la C.E.E.» (1980) en het recente (1985) deel XIII van de «Beginselen van Belgisch Privaatrecht», gewijd aan het Belgisch en Europees Kartelrecht, van de hand van Van Gerven, Maresceau en Stuyck, zeker op hun plaats geweest zijn.

Deze enkele kritische bedenkingen doen echter niets af aan de positieve waardering van de recensent voor dit standaardwerk, dat in zijn tweede uitgave, net zoals in zijn eerste, de rechtspractici en in het bijzonder de beoefenaren van het merkenrecht grote diensten zal bewijzen.

P. Eeckman

H. VANDEBERGH, **B.T.W.-vraagstukken**, Antwerpen, Kluwer, 1987, 119 p.

Na zeer lang te hebben gesluimerd, is de wetenschappelijke belangstelling voor het B.T.W.-recht de laatste jaren enigszins op gang gekomen. De belasting over de toegevoegde waarde werd oorspronkelijk in ruime kringen ervaren als een technische materie, overheerst door boekhoudkundige en administratieve aspecten. Het was vooral onder invloed van enkele belangrijke arresten van het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen dat men de onmisbare inbreng van juristen bij de oplossing van B.T.W.-vraagstukken ging inzien. Zoals dat in Nederland sinds lang het geval is, neemt nu ook in België het aantal jurisprudentiële beslissingen over B.T.W.-problemen toe: men stelt zich niet meer tevreden met pragmatische oplossingen die grotendeels door de administratie worden gedictieerd. Het pas verschenen boek van Henri Vandenberg vormt een goede illustratie van deze ontwikkeling.

Het boek is geen handboek van de B.T.W. Het is, blijkens de ondertitel, een verzameling van *capita selecta* naar aanleiding van

recente rechtspraak. Gegroepeerd rond verschillende topics, die de indeling van het B.T.W.-Wetboek volgen, bespreekt de auteur de recente jurisprudentiële beslissingen. Hij beperkt zich daarbij niet tot de Belgische rechtspraak, maar betreft ook de arresten van het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen en sommige uitspraken van Nederlandse rechtscollèges bij de uiteenzetting. De vonnissen en arresten worden telkens gesitueerd in het bredere kader van de algemene principes, van waaruit de auteur steeds tot interessante commentaren en interpretaties weet te komen.

De thema's van het materieel recht waaromheen de auteur zijn analyses groepeerd, zijn de belastingplicht, de levering, de diensten, de invoer, de maatstaf van heffing, de aftrek van voorbelasting, de teruggave, de directe werking van de Europese richtlijnen en de terugvordering van de B.T.W. van de koper. Zijn bespreking van het formeel recht sluit aan bij het werk dat hij daarover eerder publiceerde (zie onze bespreking daarvan, *R.W.*, 1986-87, 1038).

Het boek van Vandeborgh over de B.T.W.-vraagstukken is een uiterst interessant en waardevol werk, dat de juridische studie van de B.T.W. vooruit kan helpen.

S. Van Crombrugge

AANGEKONDIGD

G.L. BALLON, F. DE LY en R. DE ROOY, *Juridische aspecten van moderne betaalmiddelen*, Zwolle, Tjeenk Willink, 230 p.

J.C.K.W. BARTEL, *Objectief en subjectief*, (intree-rede Rotterdam), Deventer, Kluwer, ca. 32 p.

P. BONTE, *Patrimoniumvennootschappen*, Fiscale Praktijkstudies, nr. 7, Kluwer rechtswetenschappen, 288 p.

Brocardia in honorem G.C.J.J. van den Bergh, Deventer, Kluwer, ca. 140 p.

G. DE LEVAL, *Traité des saisies*, Luik, Faculté de droit, 780 p., 3.600 fr.

R. VAN VALKENEER, *Organisation du notariat et déontologie de la profession*, Brussel, Bruylant, 350 p.

Juridische feestbundels: overzicht van artikelen in 41 feestbundels, Utrecht, Stichting De Prom, 83 p.

P. LEMMENS, *Geschillen over burgerlijke rechten en verplichtingen*, Antwerpen, Kluwer rechtswetenschappen.

J. LIEVENS, *De eenpersoons-B.V.B.A.*, Antwerpen, Kluwer rechtswetenschappen.

L. RAUCENT, *La S.P.R.L.*, Louvain-la-neuve, Academia, 220 p.

MEDEDELINGEN

Voordrachten van prof. dr. C. Van Raad (R.U.Leiden) te Gent

Op 22 en 23 maart 1988 zal prof. dr. C. Van Raad (R.U.Leiden) aan de Gentse Rijksuniversiteit twee voordrachten houden over «Aspecten van het Nederlandse belastingrecht» en «Interpretatie van belastingverdragen».

De voordrachten worden gehouden in de gebouwen van de Rechtsfaculteit, Universiteitstraat 4, Gent, op 22 maart om 14u00 (NB II) en op 23 maart om 9u00 (aud. A).

Alle belangstellenden worden hierop uitgenodigd.

Vlaamse Juristenvereniging — XXXIIIe Wetenschappelijk Rechtscongres — Vrije Universiteit Brussel — 23 april 1988

Op 23 april 1988 wordt te Brussel in de gebouwen van de Vrije Universiteit Brussel, het XXXIIIe Wetenschappelijk Rechtscongres gehouden met het volgende programma:

- 9.30 u. Onthaal en documentatie
Koffie
- 10.00 u. Openingszitting

Verwelcoming door de rector van de V.U.B., prof dr. S. Luccuffier

10.30 u. Sectievergaderingen

Sectie 1

Produktenaansprakelijkheid en vergoeding van letsels van slachtoffer.

Voorzitter: H. Cousy, gewoon hoogleraar K.U.Leuven, Afdeling Econ. Recht

Ref. I: (produktenaansprakelijkheid): L. Cornelis, advocaat — docent V.U.B.

Ref. II: (vergoeding van letsels van slachtoffer): S. Fredericq, advocaat, gewoon hoogleraar R.U.Gent.

Sectie 2

De aansprakelijkheid van en voor de werknemers.

Voorzitter: R. Blanpain, buitengewoon hoogleraar K.U.Leuven

Ref.: A. Van Oevelen, docent U.I.A./U.F.S.I.A.

Sectie 3

Aansprakelijkheid van de Staat voor inbreuken op internationale verplichtingen.

Voorzitter: F. De Pauw, dekaan Fak. der Rechtsgeleerdheid, V.U.B.

Ref. K. De Gucht, Euro-parlements lid, advocaat.

Sectie 4

Aansprakelijkheid van deskundigen en arbiters.

Voorzitter: B. De Coninck, advocaat

Ref.: S. Raes, advocaat, assistent Rechtsfaculteit K.U.Leuven.

Sectie 5

Aansprakelijkheid van fiscale consulenten.

Voorzitter: F. Van Istendael, gewoon hoogleraar, K.U.L., Centrum Fiscaal Recht

Ref.: G. Joseph, fiscaal consulent.

Sectie 6

Onrechtmatige daad en oneerlijke mededinging

Voorzitter: Y. Merchiers, gewoon hoogleraar, R.U.G.

Ref.: B. Van de Walle de Ghelcke, advocaat.

Sectie 7

Milieuaansprakelijkheid.

Voorzitter: W. Lambrechts, gewoon hoogleraar, U.I.A.

Ref. I: (burgerrechtelijke aansprakelijkheid): H. Bocken, docent R.U. Gent

Ref. II: (strafrechtelijke aansprakelijkheid): P. Morrens, rechter.

13.15 u. Lunch in het universitair restaurant

15.00 u.-

16.00 u. Presentatie T.R.D. Databank

Aula (zaal A)

16.00 u. Academische zitting — Feestrede door prof. dr. R. Dillemans, rector van de Katholieke Universiteit Leuven

18.30 u. Receptie aangeboden door de Kredietbank.

20.00 u. Banket.

De organisatie van het congres berust bij het Centrum Economisch Recht van de V.U.B. Congresvoorzitter is prof. dr. P. De Vroede en congressecretaris prof. dr. M. Flamée. Het secretariaat wordt waargenomen door mevrouw J. Demol, Pleinlaan 2, 1050 Brussel (02/641.25.40).

European legal studies aan de Rijksuniversiteit Limburg

De juridische faculteit van de Rijksuniversiteit Limburg gaat samen met de Universiteit van Lancaster in Engeland een gezamenlijke studievariant «European Legal Studies» opzetten, die in 1989 van start zal gaan.

Aan de RU Limburg zal European Legal Studies de vorm krijgen van een «studiepad», dat is een specialisatie in de laatste twee jaar van het doctoraal, binnen de studie Nederlands recht.

Studenten die European Legal Studies kiezen zullen de eerste twee jaren (propaedeuse en eerste jaar van het doctoraal) het gewone Nederlands rechtcurriculum volgen, aangevuld met talencursussen. Daarna gaan ze gedurende tweemaal een half jaar aan twee andere Europese juridische faculteiten studeren. De eigen faculteit bereidt de studenten hierop voor door hen vertrouwd te maken met

het systeem, de methodiek en de taal van de twee vreemde rechtssystemen en de invloed van het Europese recht daarop.

Op deze wijze verwerven de studenten, naast een grondige kennis van hun nationale recht, basiskennis van twee andere Europese rechtssystemen. Hierdoor zullen zij meer inzicht krijgen in het eigen recht en beter in staat zijn tot het oplossen van grensoverschrijdende juridische problemen. De huidige internationalisering van het maatschappelijk leven vraagt om juristen die zich snel kunnen inwerken in vreemd recht. Ook hieraan zal European Legal Studies een bijdrage leveren.

Op dit moment worden contacten gelegd met andere universiteiten in Europa, om studenten de mogelijkheid te bieden aan meerdere universiteiten te studeren. Zo zal een netwerk van universiteiten worden opgezet waar men European Legal Studies kan studeren.

Tijdschrift Justitiële Verkenningen

Het tijdschrift Justitiële Verkenningen is een gezamenlijke uitgave geworden van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum (W.O.D.C.) van het Nederlandse Ministerie van Justitie en de uitgeverij Gouda Quint b.v.

Van oudsher verzorgde het W.O.D.C. een documentair blad ten behoeve van personen en instellingen, werkzaam op het terrein van justitie. In de loop der jaren ontwikkelde dit blad zich steeds meer tot een vaktijdschrift op het terrein van justitie, waarvoor in steeds ruimere kring belangstelling ontstond. Deze ontwikkeling werd nu bekrachtigd door de exploitatie van het tijdschrift onder te brengen bij uitgeverij Gouda Quint.

Het tijdschrift verschijnt negen keer per jaar. Een abonnement bedraagt 60 gulden (studenten betalen 48 gulden).

Het W.O.D.C. blijft verantwoordelijk voor het redactionele beleid van het blad, waaraan door deskundigen van binnen en buiten het ministerie wordt bijgedragen.

Redactieadres: Ministerie van Justitie, W.O.D.C., red. Justitiële Verkenningen, Postbus 20301, 2500 EH Den Haag.

TIJDSCHRIFTEN

Administration publique (trimestrielle), 1987

nr. 1

Knapp, B., Le tribunal fédéral suisse, juge administratif et juge constitutionnel; Steiger, L., Contrôle abstrait des normes (Abstrakte Normenkontrolle) par la Cour constitutionnelle de R.F.A.; Herbiet, M., Les mécanismes juridiques et financiers de l'expansion, de la reconversion et de la restructuration des entreprises en Belgique; Quertainmont, Ph. en Uyttendaele, M., Chronique de jurisprudence: la Cour d'arbitrage, An II; Lemmens, P., Contestation sur des droits et obligations de caractère civil (noot onder Comité van de Mensenrechten van de UNO, 8 april 1986).

nrs. 2-3

X., Editorial; François, A. en Molitor, A., L'administration belge de 1970 à ce jour; Delpérée, F., Le Conseil d'Etat à quarante ans; Braibant, G., L'exécution des décisions du juge administratif; Huberlant, Ch. en Haubert, B., Aperçu du rôle du Conseil d'Etat, section de législation; Hierbiet, M., Le principe de la liberté du commerce et de l'industrie et sa protection par le Conseil d'Etat; Lagasse, D., L'évolution du contrôle des actes administratifs «discrétionnaires» par le Conseil d'Etat de 1971 à 1986.

Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid, 1986 en 1987

nrs. 9-10, september-oktober 1986

Saint-Jours, Y., Evolutie van de sociale zekerheid in Frankrijk sedert het begin van de jaren 1980; de Leede, L., De ontwikkelingen van de sociale zekerheid in Nederland sinds de crisis; X., Wetgeving; Delpérée, N., Beslag op de rustpensioenen wegens onder-

houdsverplichtingen (noot onder Cass., 12 september 1985); X., Kanttekeningen: Evolutie van de sociale zekerheid voor werknemers in België tijdens het jaar 1985; X., Feiten en stromingen: het sociale beleid van de Gemeenschap.

nrs. 11-12, november-december 1986

Bijzonder nummer «Honderd jaar sociaal recht in België: 1886/1887 - 1986/1987» (Handelingen van de herdenkingsdag van 12 november 1986 te Brussel): Dequan, J., Overzicht van de evolutie van het arbeidsrecht; Cassiers, F., Overzicht van de evolutie van het sociale zekerheidsrecht; Blanpain, R., De toekomst van het arbeidsrecht; Perrin, G., De toekomst van het sociale zekerheidsrecht; Pulinx, R., De zienswijze van het V.B.O.; Waldack, W., De zienswijze van het A.C.L.V.B.; D'Hondt, R., De zienswijze van het A.C.V.; De Vits, M., De zienswijze van het A.B.V.V.; Toespraak van de ministers M. Hansenne en J.-L. Dehaene; Van Steenberge, J., De 19e en 20e eeuw: de eindjes aan elkaar geknoopt; Puissant, J., Van een laatste kwart eeuw naar de volgende.

nrs. 1-2, januari-februari 1987

Mathieu, R., De Koninklijke Commissie en het voorontwerp van Wetboek van Sociale Zekerheid; X., Wetgeving; Elst, R., Arbeidsongeval aan buschauffeur overkomen tijdens een rustdag in het buitenland. Normaal gebruik van de rusttijd? (noot onder Arbh. Gent, 2 oktober 1986); Scheerlinck, N., Naar nieuwe basisopties in de sociale zekerheid; Voskuhl, U., De nieuwe wetgeving inzake overlevingspensioenen ten behoeve van de moeders in de Duitse Bondsrepubliek; Deffet, M., Invloed van het indexcijfer van de consumptieprijzen op de sociale prestaties en de sociale zekerheidsbijdragen; Fraselle, N., Sociale nota m.b.t. de «Gezondheid in cijfers 1960-1983: uitgaven, kosten, resultaten»; K., Feiten en stromingen: Algemene Vergadering van de A.I.S.S. te Montréal; Openbare en privé-pensioenstelsels; Hoe varieert het bedrag van de rustpensioenen naargelang de activiteitssector?; Van Amelsvoort, L., Sociale Zekerheid en minder-validen; Cornelissen, R., De Administratieve Commissie voor de sociale zekerheid van migrerende werknemers.

nr. 3, maart 1987

Ogus, R.A.I., Hervorming van de sociale zekerheid in Groot-Brittannië; von Maydell, B., de ontwikkeling van het sociaal recht in de Duitse Bondsrepubliek van 1980 tot 1985; X., Wetgeving; De Clerck, J.C.A., Pensioenen — Aanvraag om regularisatie (noot onder Arbh. Antwerpen, 7 november 1984); Fierens, J., De gezinnen van de vierde wereld en de «Wereldvaartstaat»; Naudts, E., De feitelijke scheiding in het Burgerlijk Wetboek en in de onderscheiden takken van de sociale zekerheid; Anciaux, A., Navorsing op het stuk van maatschappelijk werk en van sociale actie; Bosscher, A.E., Toekenning van gezinsbijslag aan werknemers wier gezinsleden in een andere Lid-Staat dan het werkland wonen; X., Feiten en stromingen: Europees sociaal fonds: opleiding en voorlichting bij beroepskeuze voor jonge werknemers; balans na drie jaar ervaring; Meer werkgelegenheid minder armoede; Nieuwe vooruitzichten voor de sociale zekerheid; Van Raepenbusch, S., Naar een verruiming van de sociale zekerheid op basis van de E.E.G.-Verordeningen nrs. 1408/71 en 574/72.

Cahiers de droit européen, 1987

nr. 1

Paulis, E., Les effets des arrêts d'annulation de la Cour de justice des Communautés européennes; Didier, P. en Grisay, D., Régime douanier des échanges de produits industriels avec l'Espagne et le Portugal; Kovar, R., noot onder H.v.J., 23 april 1986, nr. 294/83 inzake De Groenen (vernietigingscontentieux — beslissingen van het Europees Parlement — verdeling van kredieten over politieke formaties); Van Cauteren, C., Chronique législative (1er janvier - 31 mars 1987).

nrs. 2-3

Fagnart, J.L., La directive du 25 juillet 1985 sur la responsabilité de fait des produits; Amphoux, J., Chronique de jurisprudence: Cour de justice des Communautés européennes (17 septembre 1985 - 10 juillet 1986).